

THE INVENTION OF LEISURE

Bewustwording van vrijetijd in de Republiek der
Nederlanden

THE INVENTION OF LEISURE

Bewustwording van vrijetijd in de Republiek der Nederlanden

Datum: 22-06-2021

Eindwerkstuk Bernice Hendriks (9381376)

Universiteit Utrecht

Begeleider: Els Stronks

2e lezer: Nina Geerdink

Omslagafbeelding:

Isack Elyas. feestvierend gezelschap.1629. Bron: www.mixedgrill.nl/dansen-en-drinken-feest-in-de-gouden-eeuw

Inhoud

Inleiding	3
Bewustwording van vrijetijd	3
Onderzoeksvraag	3
1 Theoretisch kader	4
1.1 Bewustwording van 'Leisure' in Europa.	4
1.2 Bewustwording van 'Leisure' in de Republiek	7
2 Methode van onderzoek	9
2.1 Corpuskeuze en afbakening	9
2.2 Werkwijze	9
2.2.1 Definities en equivalenten van 'Leisure'	10
2.2.2 Historische equivalenten van het concept 'Leisure'	11
2.2.3 Discoursen over 'Leisure' als vrijetijd en vrijetijdsbesteding	13
3 Analyse: discoursen over vrijetijdsbesteding	14
3.1 het godsdienstige discours	14
3.2 het opvoedkundige discours	15
3.3 het politieke discours	19
3.4 het medische discours	23
3.5 het genderdiscours	25
3.6 het discours over populair vermaak	28
4 Conclusie en discussie	32
4.1 De bewustwording van vrije tijd in de Republiek	32
4.2 De betekenis van Leisure in de Republiek	35
Samenvatting	35
Bronnen	36
Bijlagen	39

Inleiding

In het afgelopen jaar, waarin de Corona-regels het dagelijks leven beperkten, zijn we ons meer dan ooit bewust geweest van onze vrije tijd en hoe we die doorbrengen. Waar velen voor Corona een duidelijke afbakening hadden tussen werktijd op kantoor en vrije tijd thuis en er onderscheid was tussen werkweek en weekend, waren deze in Corona-tijd vaak moeilijker van elkaar te onderscheiden. Bovendien waren we door de maatregelen beperkt in onze manieren om deze vrije tijd door te brengen of juist verplicht deze op een bepaalde manier, bijvoorbeeld thuis met het gezin, door te brengen, terwijl we er misschien graag voor zouden kiezen dit elders te doen. Anderen hadden opeens, bij gebrek aan werk, vrije tijd te over waar een invulling aan moest worden gegeven. Even naar de sportclub, een terrasje pakken, uit eten, naar de bioscoop, winkelen, een museum bezoeken of naar buitenland op vakantie behoorde niet meer tot de mogelijkheden. De vanzelfsprekende plaats die vrije tijd en de besteding ervan lange tijd in onze cultuur heeft gehad stond opeens ter discussie. Want vrijetijdsbesteding, ook wel Leisure genoemd, is een cultureel fenomeen in onze huidige maatschappij. Toch is 'Leisure' volgens sommige wetenschappers een modern verschijnsel dat pas met de opkomst van de industriële revolutie is ontstaan. Het is dan ook op zijn minst vreemd dat veel mensen juist in de huidige maatschappij het gevoel hebben dat er steeds minder tijd voor ontspanning is, terwijl we juist steeds minder uren aan werk besteden in vergelijking met voorgaande generaties. Is juist dat de reden dat we in de hedendaagse maatschappij behoefte hebben om onze vrijetijd duidelijk af te bakenen van het werk en het een regelmatige tijd en een plaats te geven? Had men vóór de industriële revolutie deze behoefte ook al, of was men zich nog niet zo bewust van zijn vrijetijd en de besteding ervan?

In dit eindwerkstuk staat het concept 'Leisure' ter discussie. Ik gebruik hier vooralsnog deze Engelse term om vrijetijdsbesteding mee aan te duiden omdat het onderzoek van Peter Burke naar dit concept waarop ik mij baseer Engelstalig is en om daarmee onderscheid te maken met ons Nederlandse woord voor gewone vrije tijd. Dit concept zal ik nog nader toelichten.

De onderzoeksvraag die ik mij heb gesteld is: in hoeverre zijn er in de vroegmoderne Republiek al sporen van bewustwording van Leisure te vinden en hoe verhouden die zich tot de moderne betekenis van het concept Leisure van na de industriële revolutie, zoals we die nu kennen?

In hoofdstuk 1 behandel ik een aantal relevante bestaande theorieën en problemen rond de betekenis van het concept Leisure en de bewustwording van vrije tijd in Europa en in de Republiek der Nederlanden in het bijzonder. In hoofdstuk 2 beschrijf ik welke methoden ik heb gebruikt om bewustwording van vrije tijd in de Republiek op te sporen en om de verschillende theorieën uit hoofdstuk 1 over Leisure hieraan te kunnen toetsen. In hoofdstuk 3 analyseer ik aan de hand van het corpus de belangrijkste discoursen en thema's en licht deze nader toe. In hoofdstuk 4 breng ik mijn bevindingen in verband met de onderzoeksvraag en presenteer ik mijn conclusies.

1 Theoretisch Kader

The invention of Leisure

Bewustwording van vrijetijdsbesteding

In zijn artikel 'The Invention of Leisure in Early Modern Europe', stelt Peter Burke dat de meeste historici uit de 19e en 20e eeuw er tot 1995 vanuit gingen dat 'Leisure' (hier voorlopig vertaald als vrijetijdsbesteding) zoals we dat in de moderne tijd in Europa kennen, een verschijnsel is dat nog niet bestond in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Het moderne onderscheid tussen werk en vrijetijd en de regelmatige afwisseling daartussen zou een product zijn van het industriële Kapitalisme; pas vanaf de Industriële Revolutie was er Leisure, waren er vrije weekends en vakantiedagen. Pre- industrieel, in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd waren er slechts festivals die het volk periodes gaf waarin niet hoefde te worden gewerkt. Men leefde vooral met de seizoenen en de terugkerende jaarlijkse evenementen waardoor er af en toe vrije tijd was, maar van een bewuste en regelmatig terugkerende vrijetijdsbesteding waarbij er een duidelijk onderscheid was tussen werktijd en vrije tijd, was nog geen sprake. 'Vrije tijd' zou daarmee een proces van modernisering zijn en de geschiedenis van de vrijetijdsbesteding discontinu.¹ Daarmee wordt bedoeld dat de Industriële Revolutie voor een omwenteling heeft gezorgd in de plaats die vrijetijd en de besteding ervan in ging nemen in het dagelijks leven.

Burke noemt filosoof Michel Foucault als een van de historici die deze theorie van een discontinu proces van modernisering onderschrijft. Foucault spreekt van een 'rupture' (breuk) in de geschiedenis van de vrijetijd. In zijn *Les mots et les choses* concludeert hij, dat met de komst van de industriële revolutie de werktijd en daarmee ook de vrije tijd meer gereguleerd wordt. Men raakt zich daardoor meer bewust van de scheiding tussen werk en vrije tijd. Werk wordt dagelijks op vastgelegde tijden gedaan en er komt daardoor meer behoefte aan ontspanning.² In de discontinue theorie wordt 'Leisure' dus vooral gedefinieerd als vrijetijd die buiten het werk om over blijft waar persoonlijke invulling aan kan worden gegeven. Maar in de periode tot aan de industriële revolutie was dit duidelijke onderscheid er nog niet dus zou er ook geen Leisure kunnen bestaan, aldus Foucault.

Deed men daarvoor dan niet aan bepaalde vrijetijdsbesteding buiten het werk? Er zijn volgens Burke wel al vanaf de middeleeuwen, met name bij de hogere standen, verschillende vrijetijdsbestedingen te onderscheiden die we als Leisure-activiteiten zouden kunnen betitelen, zoals de jacht, tennis, kaarten en reizen. Dit zou misschien kunnen pleiten voor een continue-theorie, waarin we uitgaan van het idee dat Leisure er altijd al was in de betekenis van bepaalde activiteiten die niet als werk worden beschouwd.

Toch is een continue theorie evenmin houdbaar, zegt hij, want als we in de Middeleeuwen of in de vroegmoderne tijd in geschriften zoeken naar het begrip 'Leisure' in de betekenis van 'vrijetijdsbesteding' of 'ontspanning', zullen we hiervan weinig tot geen bewijs vinden. Het woord zat eenvoudig niet in het vocabulaire. In de Vroegmoderne tijd werden dergelijke activiteiten, zoals bijvoorbeeld schermen, niet onder vrije tijd om te ontspannen, maar onder kunst en wetenschap geschaard, een serieuze bezigheid. Ook de Jacht werd niet als Leisure beschouwd. Omgekeerd

¹ Burke, Peter. "Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe." *Past and present*, vol 146, nr 1, 1995, p 3

² Foucault, Michel. *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines*. 1966. "The Order of Things." trans. Sheridan, A. (London, 1970), p xxii

werden sommige andere activiteiten, die we nu als serieuze activiteiten zouden beschouwen juist als tijdverdrijf omschreven. Kortom, moderne concepten van Leisure als vrijetijdsbesteding of ontspanning zijn niet één op één op de vroegmoderne tijd te projecteren.³

Wel had men vóór de industriële revolutie in Europa genoeg begrippen waarmee de tegenstelling tussen werk en vrije tijd werd aangegeven, meent hij. Zo hadden de Romeinen al 'otium' (vrije tijd) versus 'negotium' (werk), waarbij 'otium' als tegenstelling van politieke activiteiten (negotium) werd gezien. De hogere klassen trokken zich terug uit de stad naar hun buitenhuizen voor 'otium'. Predikanten zagen deze 'otium' als 'ledigheid' (leegheid/luiheid). Monniken zagen het als 'meditatietijd', terwijl Humanisten het als 'studietijd' zagen, tegenover hun werk in handel en politiek. Ook onderscheidde men in Italië de term 'passatempo', in Frankrijk 'passe-temps' en in Engeland 'pastime', wat in het Nederlands kan worden vertaald als 'tijdverdrijf'. Zo is er ook het Italiaanse woord 'ricreazione', het Franse 'récréation' en het Engelse 'recreation', begrippen die overeenkomen met ons Nederlandse woord 'recreatie'. Andere voorbeelden van termen voor niet-werk zijn het Franse 'divertissement', 'loisirs', 'menus-plaisirs', en de Engelse begrippen 'ease' (rust), 'repose' (herpakking) en 'idleness' (ledigheid).

Zo onderscheiden we dus vanaf de middeleeuwen in diverse landen verschillende benamingen voor 'tijd die niet aan werk wordt besteed'. Deze vrije tijd betreft de tijd die overblijft naast het werk, of de tijd die bij gebrek aan werk moet worden ingevuld. Verveling werd vooral bij de hogere klassen in de vroegmoderne tijd een luxeprobleem, nu er bij gebrek aan oorlog voeren als tijdsbesteding zoveel vrije tijd overbleef.

Als we daarom in plaats van naar 'Leisure' op zoek gaan naar begrippen die te maken hebben met 'pastime'/passe-temps, waarmee de betekenis meer ligt in tijdverdrijf, een manier om verveling tegen te gaan, als opvulling van resterende tijd, of om luiheid te voorkomen, zullen we veel meer voorbeelden vinden. Als we het begrip op deze manier benaderen, geeft dat op diverse fronten aanleiding te geloven dat er al vanaf de middeleeuwen wel degelijk een vorm van 'Leisure' in de betekenis van bewuste besteding van niet-werktijd was te vinden en dat dit concept steeds belangrijker werd, meent Burke.

Hij pleit dan ook voor een alternatieve benadering naast de continue en de discontinue theorie en noemt deze 'the invention of Leisure'. Hiermee bedoelt hij geen plotselinge verandering, maar een toenemende mate van menselijk handelen in het nemen van beslissingen over het besteden van iemands tijd. Er komt een proces op gang van bewustwording van vrije tijd en de besteding ervan:

"I should like to suggest, therefore, that leisure activities of different kinds, whether for children or adults, males, or females, came to be viewed as less and less marginal from the late Middle Ages onwards. It is for this reason that the title of this article refers to the invention of leisure in the period, employing the term "invention" not to imply that the change was sudden, which it was not, but to emphasize the role of human agency in the process."⁴

Hij noemt een aantal terreinen waarop we bewijs kunnen vinden dat er een bewustwording ontstaat over vrijetijdsbesteding. Deze onderscheid hij in een viertal discoursen die er werden gevoerd;⁵

³ Burke, Peter. "Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe." *Past and present*, vol 146, nr 1, 1995, p 2

⁴ Burke, Peter. "Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe." *Past and present*, vol 146, nr 1, 1995, p 3

⁵ Burke, Peter. "Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe." *Past and present*, vol 146, nr 1, 1995, p 3

Er was een 'educatief' debat, waarin op het gebied van opvoeding werd uitgelegd hoe jongeren, jonge edelen en huisvrouwen zich dienden te gedragen en hoe zij hun vrije tijd het beste zouden kunnen gebruiken.

Er was een 'politiek' debat over tijdverdrijf en recreatie, waarbij traditionele vakanties en tijdverdrijving van de elite om politieke en religieuze redenen onder vuur lagen. Ook klaagde men over bandeloze jeugd, die de openbare orde kon verstoren.

Er was een 'moreel' debat, waarin theologen propageerden dat vrijetijdsbesteding nuttig en zedig moet zijn. Reformisten vonden de vrijetijdsbestedingen van de elite, zoals kaartspelen of bordspellen vaak tijdsverspilling of luiheid. Zij pleiten voor een nuttige en eervolle besteding van vrijetijd.

Ook was er een 'medisch' debat. Hoewel de geestelijken voornamelijk negatief waren over ontspanning en spel, zagen veel humanisten juist het nut van ontspanning en 'recreatie' als herstelmoment of om melancholie te verdrijven. Vrijetijdsbestedingen als slapen, bordspelletjes doen, muziek luisteren of maken, naar het toneel, paardrijden, vissen of tennissen waren daar bij uitstek voor geschikt, meenden zij.

Bovendien komt er steeds meer interesse in en behoefte aan verschillende vormen van vrijetijdsbesteding. Er kwamen informatiegidsen over diverse soorten recreatie, waarin je bijvoorbeeld kon lezen hoe je moest schilderen, of hoe je vissen of vogels kon vangen. Ook zag je steeds meer vormen van recreatie afgebeeld op schilderijen. Er ontstonden discussieclubs, leesclubs en koffiehuisen. Het theater biedt steeds meer keuze in 'passetemps' (tijdverdrijven) en 'menus plaisirs' (keuzemenu's) aan theaterstukken voor vertier), de elite brengt steeds vaker langere perioden door op het platteland.⁶

De verschillende discoursen hebben gemeenschappelijk dat ze gaan over 'tijdverdrijf', over hoe de tijd waarin niet wordt gewerkt kan worden besteed en hoe het 'probleem' van de vrije tijd, namelijk de 'verveling verdrijven', moet worden aangepakt. Maar ze verschillen in de betekenis en invulling die er aan vrije tijd en tijdverdrijf wordt gegeven door hogere en lagere klassen humanisten en reformanten, mannen en vrouwen. Deze verschillen licht ik nader toe aan de hand van enkele historici.

Standenverschillen

Benjamin Roberts constateert in zijn boek *Seks, drugs en rock n roll in de Gouden Eeuw* dat er in de vroegmoderne tijd een groot verschil bestond tussen de vrijetijdsbesteding van de lagere en hogere sociale standen. Voor de elite was verveling bij gebrek aan werk een groot probleem. Omdat er een periode van welvaart en zonder oorlog was aangebroken, moesten de elite andere manieren verzinnen om de ontstane vrije tijd op een nuttige manier door te komen die hen ook aanzien gaf. De adel en rijken bezochten bals of het theater, maakten dagtochtjes of hielden vakanties op buitenhuizen. Verder vulden zij hun tijd met tennissen of paardrijden, schaken kunst verzamelen, borduren, lezen, schilderen, flaneren, muziek maken, schilderen of zich bekwamen in kalligrafie of de papierknipkunst. Mannen bezochten ook discussieclubs of literaire genootschappen. Vooral voor de

---

⁶ Burke, Peter. "Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe." Past and present, vol 146, nr 1, 1995, p 5

adellijke jeugd kon vrije tijd funest zijn. Jongeren die zich verveelden en zich overgaven aan geweld, drinken, drugs roken en onzedelijk gedrag waren een bron van zorg bij de stadhouders.⁷

Voor de lagere standen betekende tijdverdrijf iets heel anders dan voor de hogere standen, stelt Burke. Lagere standen zoals boeren of arbeiders hadden weinig gelegenheid voor bezigheden in hun vrije tijd. Naast het werk bleef er meestal weinig tijd over en ook financiële middelen ontbraken. Wel hadden zij soms vermaak in de vorm van sport en spel, rondreizend toneel, kermessen, jaarmarkten en christelijke feesten. Zij zongen, dansten, deden spelletjes, hielden picknicks of wandelingen. Hoewel zij meestal nog weinig vrije tijd hadden werden ook zij zich steeds meer bewust werden van hun vrije tijd in de context van kerk, staat en huishouden zegt Burke. Doordat het werk steeds meer werd georganiseerd, werd er een scherper scheidingsgevoel tussen werk en vrije tijd.⁸

Benjamin Roberts bevestigt dit idee en stelt dat bij de lagere standen, de arbeiders en boeren, vrije tijd in de vroegmoderne Republiek al wel bestond, maar dan vooral het *opvullen* was van resterende tijd waarin niet kon worden gewerkt. De werkdag had, in tegenstelling tot die in de industriële revolutie, nog geen gestructureerde arbeidstijd, maar werd bepaald door externe factoren zoals het weer. Als het weer slecht was kon er bijvoorbeeld niet worden uitgevaren. Dan moesten de arbeiders wachten en werden zij gedwongen tot nietsdoen, zodat er sprake was van vrije tijd. Deze vrije tijd vulden zij in met eenvoudig vermaak als drinken of kaartspelletjes. Waar vrije tijd in de moderne tijd gelijk staat als Leisure met daarbij behorend welvaart en luxe, zegt Roberts, betekende het in de vroegmoderne samenleving dat veel mensen meerdere dagen niets te doen hadden. Volgens Roberts was er dus een vorm van vrijetijdsbesteding, alleen was deze nog minder gereguleerd en men was zich er nog minder van bewust.⁹

Verschillen tussen de seksen

Voor vrouwen die manieren zochten om hun verveling te verdrijven waren de middelen beperkter. De discussie ging vooral over hoe zij hun vrije tijd konden en mochten besteden. Karla Henderson stelt in haar boek *A Leisure of one's own: a feminist perspective on women's leisure*, dat voor adellijke vrouwen en vrouwen uit de gegoede burgerij openbare Leisure-activiteiten weinig toegankelijk waren omdat zedige vrouwen geacht werden zich niet in het openbare culturele leven te vertonen maar zich te beperken tot de huiselijke kring met hun vrijetijdsbestedingen. Vrouwen werden dan ook over het algemeen door mannen geweerd in literaire genootschappen en discussieclubs.¹⁰

Verschillen tussen humanisten en geestelijken

Ook humanisten en reformanten kijken verschillend tegen vrije tijd aan, zegt Henderson. Waar de elite spreekt van tijdverdrijf wanneer zij zich vermaken, spreken de reformanten van tijdverspilling; Henderson concludeert tevens, dat waar de humanisten werken beneden hun stand vonden en hun vrijetijd vooral als ontwikkelingstijd in kunst en wetenschap zagen, in navolging van het klassieke Grieks-romeinse ideaal, de protestanten vrije tijd veroordeelden als luiheid of leegheid. Werk maakte

⁷ Roberts, Benjamin. *Seks, drugs en rock n roll in de Gouden Eeuw*. Amsterdam-Nederland, Nederland, Amsterdam University Press, 2014. p 26

⁸ Burke, Peter. "Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe." Past and present, vol 146, nr 1,1995, p4

⁹ Roberts, Benjamin. *Seks, drugs en rock n roll in de Gouden Eeuw*. Amsterdam-Nederland, Nederland, Amsterdam University Press, 2014. p 24

¹⁰ Henderson, K.A. *A Leisure of one's own: a feminist perspective on women's leisure*. Stage College.PA Venture Pub. 1989.p.19

mensen eervol en men moest zich ten alle tijden nuttig maken als eervol gelovige. Zij veroordeelden de elite die zijn tijd verdreef met decadent vermaak.¹¹

Verschillen in tijdsbeleving

Niet alleen tijd die moest worden ingevuld, maar ook letterlijk een bewuster tijdsbesef, kan een reden zijn waarom Leisure onderwerp van discours werd en kon bijdragen aan een bewustwording van vrije tijd in de vroegmoderne tijd. Ton van Anbeek schrijft in zijn boek *Verheffing en Vermaak* dat met de introductie van de mechanische tijd in de 17^e eeuw men zich mogelijk meer bewust werd van het feit dat er tijd is die verstrijkt. In de middeleeuwen was de tijd cyclisch en werd zij bepaald door seizoenen die elkaar met een vast ritme opvolgden. Er was een globale indeling van de ochtend, middag en avond. Soms was er een kerkklok die de uren aangaf, maar tijdsbesef op het niveau van minuten moet er minder geweest zijn omdat er tot 1656 nog geen (draagbare) middelen waren om die tijd per minuut bewust te markeren en te beleven. Met de uitvinding van Huygens slingeruurwerk in 1656 werd de tijd mechanisch en kon de tijd op de minuut af bepaald worden. Mechanische tijd werd nu tijd die verstrijkt en niet meer terugkomt. Tijd is sindsdien een kostbaar goed dat je niet moet verspillen. Calvinisten vonden destijds verspilling van tijd zelfs een zonde. Het is aannemelijk dat een bewustere indeling van de beschikbare tijd leidde tot een bewuster besef van vrije tijd op een bepaald moment en voor een bepaalde tijd, vooral wanneer deze vrije tijd een steeds schaarser goed werd.¹²

1.2 Bewustwording van Leisure in de Republiek der Nederlanden

Burke onderzoekt Leisure in de vroegmoderne tijd vanuit Europees perspectief. In dit eindwerkstuk wil ik zijn 'Invention of Leisure' -theorie specifiek toepassen op de Republiek der Nederlanden.

Een belangrijk verschil tussen het Nederlandse begrip 'vrijetijd' en de Europese betekenis, is, dat het Nederlands op taalkundig niveau geen onderscheid maakte in de betekenis van het woord 'vrije tijd' als 'Leisure' of als 'gewone' vrije tijd.

Hoogleraar Leisure studies Henk Mommaas licht dit toe in zijn boek *De Vrijetijdsindustrie in stad en land In Nederland*. Hij constateert dat het begrip Leisure elders in Europa anders werd omschreven dan in Nederland:

'In tegenstelling tot de ons omringende taalgebieden waarin onderscheid bestaat tussen free time ('temps libre', 'tiempo libre') en Leisure ('loisir', 'ocio'), kende het Nederlands een dergelijk onderscheid niet. In het alledaagse spraakgebruik staat Leisure zowel voor vrije tijd in de betekenis van een bepaalde tijdsruimte (vrije tijd), als voor vrijetijdsbesteding in de betekenis van een bepaald soort bezigheden (Leisure). Welke betekenis aan de orde is, valt niet bij voorbaat te constateren, maar hangt in belangrijke mate af van de context waarin de term wordt gebezigd.'¹³

Volgens Mommaas werd er dus in de Republiek geen onderscheid gemaakt en kon vrije tijd zowel gewone vrije tijd als bewuste vrijetijdsbesteding in de zin van bepaald soort bezigheden betekenen die we tegenwoordig als Leisure-activiteiten zouden omschrijven. Net als Foucault acht hij 'Leisure' echter een fenomeen dat pas vanaf de tijd van de industriële revolutie is ontstaan, toen vaste

¹¹ Henderson, K.A. *A Leisure of one's own: a feminist perspective on women's leisure*. Stage College.PA Venture Pub. 1989.p.20

¹² Egmond, T. van. *Verheffing en vermaak. Over vrije tijd*. In: Het alledaagse leven: 24 (2009) p.750

¹³ Mommaas, H., et al. *De Vrijetijdsindustrie in Stad En Land : Een Studie Naar de Markt van Belevissen*. 2000. p.22

werktijden voortaan met contracten werden vastgelegd. Vrije tijd werd nu de tijd die overbleef naast de vaste werkuren. Tot dan toe bepaalde de werkgever of men als arbeider een dag vrij kreeg.

Mijn onderzoek richt zich op de vraag in hoeverre er al voor de industriële revolutie sprake is van een vorm van bewustwording van 'Leisure' in de Republiek zoals Burke deze omschrijft en hoe deze zich verhoudt tot de moderne definitie van Leisure door Foucault en andere historici. Ik zoek daarbij specifiek naar bewijsplaatsen van discoursen over vrijetijdsbesteding die de opkomende bewustwording van vrijetijd die Burke stelt in de vroegmoderne tijd zouden kunnen bevestigen.

Zoals blijkt uit de observaties en definities van Burke en andere historici doen zich in het onderzoek naar Leisure twee problemen voor. Ten eerste bestond het woord 'Leisure' taalkundig gezien in de vroegmoderne tijd in Europa nog niet. Daarvoor moet men dus op zoek naar concepten die Leisure omschrijven. Bovendien is een eenduidige betekenis van het concept Leisure moeilijk te definiëren omdat er door de tijd heen anders naar het concept 'Leisure' in de betekenis van vrijetijdsbesteding werd gekeken naarmate het tijdsbesef en daarmee het bewustzijn van vrije tijd sinds de middeleeuwen is veranderd. Daarbij kunnen ook culturele verschillen tussen landen een rol hebben gespeeld. Zo werd 'Leisure' in de betekenis van vrije tijd in de Republiek anders omschreven dan in de rest van Europa. De moderne betekenis van Leisure is daarom niet geheel een-op-een in de vroegmoderne Republiek terug te vinden.

Ondanks deze problemen, waar ook Burke in zijn onderzoek ten dele voor stond, ben ik in mijn onderzoek ten opzichte van dat van Burke in het voordeel. De digitale ontwikkelingen binnen de geesteswetenschappen van de afgelopen 20 jaar, zoals de digitalisering van veel vroegmoderne teksten en de ontwikkeling van specifieke computertools, zoals de ngram viewer en Nederlab, maken het nu makkelijker om onderzoek op woordniveau te kunnen doen binnen een bepaalde context en bepaalde thema's en discoursen uit een groot corpus van teksten naar boven te kunnen halen. In 1995, de tijd dat Burke en Roberts onderzoek naar vrije tijd deden, hadden zij deze huidige tools nog niet tot hun beschikking en was het moeilijker om dergelijke discoursen over vrijetijd op het spoor te komen zonder heel veel teksten woord-voor-woord te kunnen lezen. Zij moesten het doen met fysieke bewijzen en het bestuderen van een beperkt gedeelte aan teksten die voor handen waren. Veel van Burkes bewijsplaatsen zijn dan ook niet één-op-één uit teksten zelf afkomstig waarin deze discoursen gevoerd werden, maar komen uit andere observaties, zoals schilderijen die vrije tijd afbeeldden, de opkomst van discussieclubs en koffiehuisen, de toename in 'menus-plaisirs' (vermaaksmenus), de toename in opvoedgidsen en reisgidsen. Burke geeft zelf ook aan dat meer (tekstueel) onderzoek op dit terrein wenselijk zou zijn.

Ik acht mijn onderzoek daarom een nuttige uitbreiding op het onderzoek van Burke, niet alleen omdat ik voor bewijsplaatsen uit een veel groter corpus kan putten dan waar Burke destijds zijn theorie op kon baseren, maar ook omdat ik met deze methode meer relevante discoursen zichtbaar kan maken, waarvan bewijzen bij Burke deels ontbreken. Zo draagt Burkes onderzoek vooral bewijzen aan van een bewustwording van Leisure bij het mannelijke deel van de hogere klassen, terwijl ik in mijn onderzoek ook bewijzen op het spoor ben gekomen van vrouwelijke bewustwording, die ik als een genderdiscourse zou omschrijven, en tevens van een bewustwording bij de lagere klassen, die ik in de analyse van de discourse over vermaak verder zal toelichten. De tekstuele analyse van de diverse discoursen geven een beeld van hoe er over vrije tijd werd gedacht in de Republiek en hoe deze zich verhoudt tot de moderne betekenis van Leisure in Europa van Foucault en anderen.

2 Methode

2.1 Corpuskeuze en afbakening

Om de verschillende discoursen over vrije tijd in de Vroegmoderne tijd op het spoor komen is gekozen voor een tekstuele discourse-analyse met de ngram viewer als digitale tool. Het gebruikte Corpus is vanwege de omvang van het eindwerkstuk beperkt tot teksten uit de vroegmoderne periode van 1600 tot 1850 uit het gedigitaliseerde bestand van de DBNL. Het is een brede keuze uit de verschillende gevonden teksten, zoals verhandelingen en traktaten, almanakken, kluchten, gedichtenbundels, liedboekjes, handboeken en opvoedgidsen, voor zover deze beschikbaar waren in de gedigitaliseerde DBNL en konden worden verkregen met de N-gram viewer. Ik ben mij er bewust van dat dit slechts een beperkt gedeelte is van het totaal aan teksten dat mogelijk vrijetijd als topic heeft. Bovendien zijn de teksten vooral afkomstig van schrijvers uit de hogere standen, de aristocraten, geestelijken, juristen, onderwijzers en humanisten, die schreven over vrije tijd en hoe er specifiek mee moest worden omgegaan. Over hoe de lagere standen, de boeren en burgers over vrije tijd dachten komen we uit primaire bronnen minder te weten, behalve door hoe er, ook weer door deze geletterde elite, over werd geschreven. Ondanks deze beperkingen acht ik de keuze representatief als bewijs voor de discoursen over vrijetijd waarin een zekere mate van bewustwording over vrije tijd kan worden waargenomen in de vroegmoderne tijd.

2.2 Werkwijze

Omdat het woord 'Leisure' nog niet in de vroegmoderne tijd voorkwam, heb ik met behulp van woordenboeken en definities van andere historici gezocht naar equivalenten die naar het concept 'Leisure' verwijzen. Hierbij waren de alternatieven van Burke, waarin de tegenstelling tot werk tot uiting komt, als tijdverdrijf, een manier om verveling tegen te gaan, als opvulling van resterende tijd, of om luiheid te voorkomen, het uitgangspunt.

De gevonden equivalenten zijn als zoekwoord in de ngram viewer ingevoerd, om teksten te ontsluiten waarin dit woord voorkwam. De vindplaatsen zijn in hun context geanalyseerd om relevante discoursen te vinden over vrijetijd en de besteding ervan. De inhoud van deze discoursen heb ik vervolgens vergeleken met de definities en vindplaatsen van Burke van de bewustwording van Leisure.

De gevonden discoursen over de bewustwording van vrije tijd heb ik daarna vergeleken met de moderne definitie van Leisure, die na de industriële revolutie zou zijn ontstaan zoals beschreven door Foucault en andere wetenschappers, om te bepalen hoe deze bewustwording van Leisure die Burke bedoelt zich in de Republiek verhoudt tot de moderne Leisure zoals zij die definiëren voor Europa.

Alvorens de relevante woorden te bespreken die hebben geleid naar de verschillende discoursen over vrijetijd, zal ik eerst een aantal definities van Leisure onderzoeken en deze daarna vergelijken met de historische equivalenten van Leisure.

2.2.1 Definities van Leisure

In de online Oxford Dictionary vindt men als definitie van 'Leisure':

Vrije tijd, tijd die overblijft naast verplichte activiteiten als werk en studie.¹²

Dit komt overeen met de definitie van Foucault en andere historici waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen werk en vrije tijd en waarin deze elkaar regelmatig afwisselen.

Volgens de online van Dale betekent Leisure:¹³

1 Leisure (zelfstandig naamwoord) 1(vrije)tijd, gelegenheid: at leisure vrij, zonder verplichtingen, ontspannen; at one's leisure in zijn vrije tijd, als men tijd heeft, als het schikt.

2 Leisure (bijvoeglijk naamwoord) 1vrij: leisure hours (of: time) vrije uren (of: tijd) 2vrijtijds-

Joost van der Net definieert in zijn boek *Aan de Europese Natie* 'Leisure' als een bepaalde vorm van vrijetijd, gevuld met activiteiten die niets opleveren behalve het plezier dat we eraan beleven. Leisure-activiteiten dragen niets bij in ons levensonderhoud en hebben dan ook geen specifiek nut.¹⁴

De activiteiten die tot de sfeer van 'Leisure' behoren, worden door Johan Huizinga in *Homo Ludens* als 'spel' omschreven:

'Het spel staat, als niet het gewone leven zijnde buiten het proces van onmiddellijke bevrediging van nooden en begeerten. Het onderbreekt dat proces. Het schuift zich daartussen als een tijdelijke handeling, die in zichzelf afloopt, en verricht wordt om de bevrediging, die in de verrichting zelf gelegen is.'¹⁵

Huizinga ziet 'Leisure' bovendien als een aparte geestestoestand, vergelijkbaar met het Griekse ideaal waarbij de beoefening van kunst, literatuur, filosofie en zuivere wetenschap als hoogste doel worden gesteld.

Ook Sebastian De Grazia maakt onderscheid tussen 'free time' en 'Leisure';

'Vrije tijd is daarbij tegengesteld aan werk en onproductief en verzwakkend. Iedereen kan vrije tijd hebben maar niet iedereen kan Leisure hebben. Leisure is een geestesgesteldheid die maar weinigen is gegund, namelijk de ontwikkelden, zij die niet hoeven te werken en zich kunnen inspannen om zich te oefenen in kunst, muziek of wetenschap om zichzelf te verbeteren.'¹⁶

Deze definities van Leisure veronderstellen een duidelijk onderscheid tussen werktijd en vrije tijd en de vrijheid om deze vrije tijd naar eigen believen in te vullen. De vraag is dan ook in hoeverre men zich in de Vroegmoderne tijd al bewust was van een dergelijke vorm van vrije tijd.

¹² <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/leisure?q=leisure>

¹³ <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/engels-nederlands/vertaling/leisure#.YGDrd8zbGg>

¹⁴ Net, J. van der. *Aan de Europese Natie*. 2021..p.2

¹⁵ Huizinga, J. *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur*. Haarlem. 1938. p.13.

¹⁶ Grazia, S. de .*Of Time, Work and Leisure*. New York. 1964. p.8

2.2.2 Historische equivalenten van het concept 'Leisure'

Nu we de contouren van de betekenis van het concept 'Leisure' in beeld hebben, kunnen we op zoek gaan naar woorden waarmee het historische concept van Leisure kan worden opgespoord.

Zoals Burke betoogt kunnen we niet zonder meer op zoek naar het concept Leisure in de vroegmoderne tijd, omdat dit woord vóór de industriële revolutie nog niet werd gebruikt. We moeten dus op zoek naar alternatieven die Leisure omschrijven in de betekenis van tijdverdrijf, tijdkorting, middel om de tijd te verdrijven of met een aangename bezigheid doorbrengen van tijd, die duiden op besef van tijd en op onderscheid tussen (huishoudelijk) werk enerzijds en vrije uren anderzijds.

Ik vergelijk deze met de definities er die in het Nederlands aan worden gegeven.

In het Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT) levert het lemma 'Leisure' geen resultaten op.

Met betrekking tot het lemma 'tijdverdrijf', geeft de WNT wel meerdere betekenissen:

-Tot 1500 betekent tijdverdrijf 'passetemps' en 'tijdkorting'.¹⁷

-Vanaf 1500 betekent tijdverdrijf: 'middel om de tijd te verdrijven' of 'met een aangename bezigheid doorbrengen van tijd'.¹⁸

Het online synoniemenwoordenboek www.synoniemen.net¹⁹ vermeldt, dat tijdverdrijf zowel een synoniem is voor 'spel', als voor het zelfstandig naamwoord 'vermaak'.

Synoniemen voor 'vermaak' zijn naast tijdverdrijf onder andere:

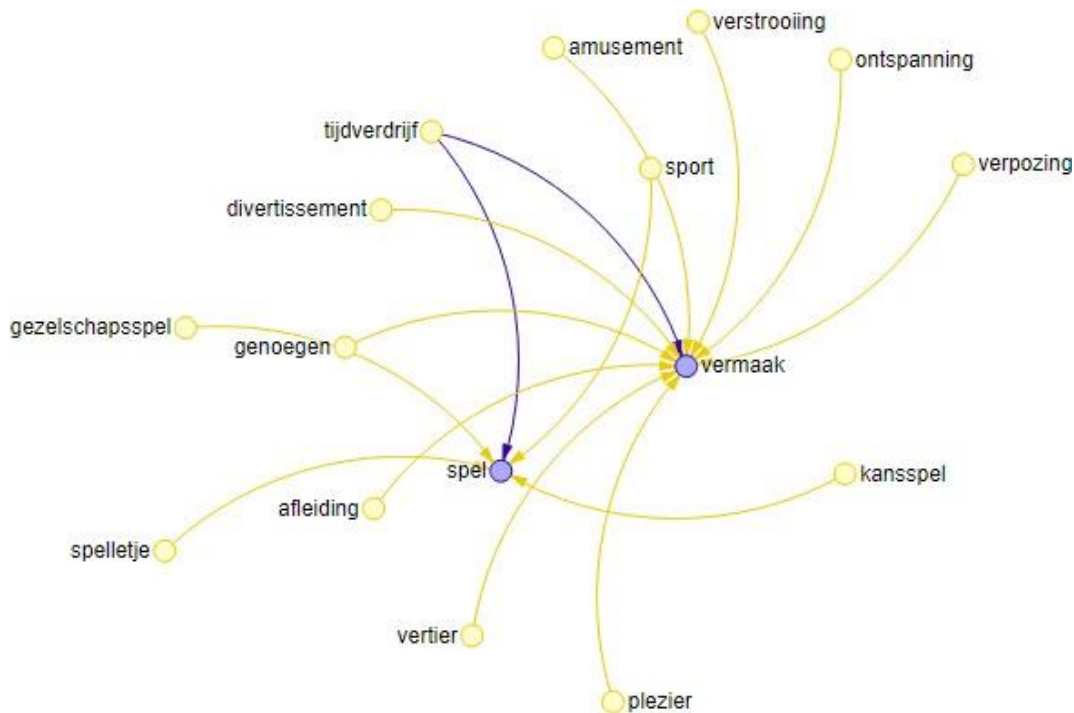
'afleiding', 'amusement', 'divertissement', 'genoegen', 'ontspanning', 'plezier', 'verstrooiing' en 'vertier'.

'Vermaak' heeft volgens het WNT ook de betekenissen van 'amusement', 'plezier,' 'tijdverdrijf', 'ontspanning', 'sport', 'spel' en 'divertissement'.

¹⁷ <https://ivdnt.org/woordenboeken/zoeken-in-woordenboeken/?w=tijdverdrijf>

¹⁸ <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M068421&lemmodern=tijdverdrijf>

¹⁹ Synoniemen.net. <https://synoniemen.net/grafisch.php?zoekterm=vermaak>

Synoniemen van tijdverdrijf volgens www.synoniemen.net

Burke noemde als mogelijke equivalenten: ‘, ‘tijdverdrijf’, ‘passetemps’ ‘tijdkorting’, otium ‘versus ‘negotium’, rust, ontspanning en ledigheid/ luiheid. Ik voeg daar nog de equivalenten ‘vermaak’, en ‘spel’ aan toe als equivalenten van Leisure om discourses over vrije tijd en vrijetijdsbesteding in de Republiek op te sporen.

2.2.3 Discourses over vrijetijdsbesteding

Als we de economische ontwikkelingen van de Republiek vergelijken met die in de perioden daarvoor, zien we dat er een periode van vrede is aangebroken in de Noordelijke Nederlanden en daarmee steeg ook de welvaart. Het lijkt aannemelijk dat hierdoor ook meer vrije tijd ontstond bij de hogere klassen die voorheen hun tijd besteedden aan oorlog voeren, en de interesse voor vrijetijdsbesteding groeide om de ontstane leegte op te vullen. Door de welvaartsstijging kregen ook de lagere klassen het economisch iets beter, waardoor ook zij mogelijk meer interesse kregen in verschillende vormen van vrijetijdsbesteding. Maar bewustwording van deze ontstane vrije tijd leidde ook tot discussies over de invulling ervan, zoals blijkt uit de verschillende gevonden discourses.

Met de gevonden equivalenten als zoekterm in de ngram viewer vond ik in de DBNL diverse bruikbare teksten die leidden naar discourses over vrijetijd en vrijetijdsbesteding. Dit waren niet alleen de discourses die al door Burke werden genoemd, maar ook een aantal andere. Sommige

equivalenten waren vaker vertegenwoordigd dan andere en kwamen vooral in een bepaald discours meer naar voren dan in een ander discours.

Het woord 'vermaak' bracht veel verschillende discourses naar boven, niet alleen wat betreft het niveau van vermaak als tijdverdrijf, maar ook morele, politieke en opvoedkundige discourses. Het woord had in veel teksten weliswaar niet altijd de betekenis van 'tijdverdrijf', maar ook die van 'iets vermakelijk vinden'. Zowel in teksten over opvoeding en morele zaken als in politieke discourses over de vrijetijdsbesteding van de jeugd en de lagere klassen werd voornamelijk over 'nuttig vermaak' en 'nuttig tijdverdrijf' gesproken. In godsdienstige morele en politieke discourses werd veel gesproken over 'ledigheid' of 'luiheid' met betrekking tot vrijetijd en in het medische discours werd vooral gesproken over 'otium' en 'ontspanning'.

Niet alleen genereerden dezelfde trefwoorden verschillende discourses, maar sommige discourses overlaptten elkaar ook in hun strekking. Zo hadden de verhandelingen van veel godsdienstige schrijvers en dichters een opvoedkundige strekking. En omdat het toneel enerzijds streefde naar het verlichte ideaal maar anderzijds gecensureerd werd door geestelijken, was het vaak een punt van discussie in beide discourses. Vanwege de overzichtelijkheid behandel ik de verschillende discourses los van elkaar, telkens aan de hand van de belangrijkste trefwoorden met betrekking tot dit discours.

Ik onderscheidde de volgende discourses:

- De equivalenten 'tijdverdrijf', 'ledigheid/luiheid', 'verveling', en 'vermaak' leidden tot een *godsdienstig* discours, met discussie over nut en ledigheid in vrijetijdsbesteding.
- De equivalenten 'tijdverdrijf', 'vermaak', 'luiheid/ledigheid' en 'otium' leidden naar het *opvoedkundige* discours. Op het gebied van onderwijs en opvoeding waren er stemmen die meenden dat de jeugd (her)opgevoed moest worden in hun vrijetijdsbesteding.
- De equivalenten 'tijdverdrijf', 'vermaak', 'luiheid/ledigheid', 'recreatie' en 'spel' leidden tot het *politieke* discours, over het nut van recreatie enerzijds en het gevaar van onzedelijk gedrag, gokken, drankmisbruik en geweld als gevolg van te veel vrije tijd anderzijds.
- De equivalenten 'luiheid/ledigheid', 'ontspanning', 'otium' en 'rust' leidden tot het *medische* discours; tijd voor ontspanning kon ziektes voorkomen en leiden tot een productiever leven.
- De equivalenten 'tijdverdrijf', en de zoektermen (betaald) 'werk' versus 'huishouden' leverde interessante discourses over *gender* met betrekking tot vrijetijdsbesteding op. Vrouwen waren grotendeels veroordeeld tot het privé-domein en openbare culturele vrijetijdsbesteding was voornamelijk aan mannen voorbehouden. Enkele vrouwen pleiten ervoor dat zij zich net als mannen in het openbaar met elite zaken als schrijven en dichtkunst moeten kunnen bezighouden.
- De equivalenten 'tijdverdrijf', 'vermaak', 'tijdkorting', 'verstrooiing' en 'leegheid/ledige uren' leidden naar discourses over *populair vermaak*. De populariteit van ordinaire vermaaksteksten als tijdverdrijf voor een breed publiek was voor sommigen uit de hogere klassen een bron van ergernis.

3 Analyse

3.1 Het godsdienstige discours

In het godsdienstige discours pleiten predikanten vooral voor nuttige vrijetijdsbestedingen. Tijd is

een schaars goed, dat, eenmaal verspild, niet meer terugkomt. God geeft de mens een bepaalde tijd waarin hij zijn leven zo deugdzaam mogelijk moet doorbrengen. Tijd die overblijft naast het werk moet zo nuttig mogelijk worden ingevuld.

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'tijdverdrijf', 'verveling', 'luiheid/ledigheid', 'tijd' en 'vermaak'.

Justus van Effen hekelt in zijn betoog in de *Hollandsche Spectator* van 1732 diegenen die zich beklagen dat ze zich vervelen en hun tijd niet nuttig weten te gebruiken:

'Het misbruik dat menig van den tyd maakt, heeft my dikwils doen denken om de wyze Lacedemoniers, die van hunnen Lycurgus onder andere wetten ook deze gekregen hadden, dat men zyn tyd wel te rade nemen, en rekenschap daarvan geven moest. Hoe wenschlyk zoude het zyn, dat zulk een regel mede aan ons, die met den naam van Christenen pronken, wierd voorgeschreven! 't Is niet zonder reden dat men verbaasd en verwonderd moet staan, wanneer men ziet dat **een schat, zo dierbaar als de tyd, en die, eens verloren zynde, nooit weer te krygen is, zo verroekeloost, en gehouden wordt voor een last**, wiens ondragelyk gewigt de sterkste schouderen indrukt. Als wy slechts met de minste aandacht den handel der menschen beschouwen, wy zullen bevinden dat zy de heilzame les van den grooten Apostel Paulus, *Ziet dan dat gy voorzigtelyk wandelt, niet als onwyzen, maar als wyzen: den tyd uitkoopende, dewyl de dagen boos zyn*, of nooit gelezen hebben, of zeer kwalyk betrachten: **Velen beklagen zich dat hun de ledigheid verveelt, en datze zich gaarn tot de eene of de andere bezigheid zou[212]den overgeven; maar terwylze daar naar zoeken, rolt de tyd ongevoelig voort**. Anderen schynt ieder uur zo lang als een dag: een dag zo lang als een week; een week als een maand, en een maand als een jaar. Zulken zyn inderdaad veel ongelukkiger dan zy, die ineens anders dienst zynde, gedurig wat te doen hebben; dewyl de eersten, by gebrek van handgebaar, zich zelven **verveelen, en nooit rechtschape vreugd genieten**.'

Hij vergelijkt de tijd met een 'dierbare schat', die roekeloos verkwanseld wordt door mensen die zich vervelen en niet weten hoe ze deze tijd nuttig kunnen doorbrengen.

Van Effen drukt ouders op het hart dat men hierin vooral de jeugd tot goed voorbeeld moet dienen:

(...) 'dat zy vooral zorg moeten dragen om die tedere gemoederen vroeg tot **noodzakelyke bezigheden te bereiden, en dat zy de uren, die van hun beroep overschieten, zelf met omzigtigheid dienen te gebruiken**, en den tyd uit te kopen, op dat zy dus een levend xempel mogen strekken aan hunne kinderen, en de gansche waereld overtuigen, dat het hun schuld niet is, indien men hunne zoons nageeft dat zy zich beter verstaan op lichtmissen en lanterfantten, dan op den koophandel of de praktyk; noch dat het by hen toekomt, wanneer men hunne dochters verwytt dat zy meer ervaren zyn aan de *Quadrille* tafel, dan in de keuken.²⁰

Van Effen zegt dat ouders hun kinderen tot voorbeeld moet dienen door zelf de tijd die naast het werk overschiet voor noodzakelijke /nuttige bezigheden te gebruiken. De jeugd dient zich in de vrije tijd nuttig te maken en zich beter voor te bereiden op hun toekomstige taken als handelaar of huisvrouw dan lui te zijn of met spelletjes zijn tijd te verdoen.

²⁰ Justus van Effen. *De Hollandsche Spectator*. No. 116. Den 5. December 1732

Niet alleen van Effen bekritiseert de luie jeugd. Ook Jacob Cats, de volksoepvoeder in de 17e eeuw, geeft goede raad hoe de jeugd zijn tijd moet besteden:

Ledicheyt voet alle quaet;

Wat te doen is beter raet.

Ledicheyt is 's Duyvels oorkussen.

Wint de meul geen koren, soo maelt se steenen.

Wie in sijn lant gheen koren saeyt

't Is seker, dat hy distels maeyt.

Daer en wast gheen raegh aen een draeyende meulekam.²¹

‘Ledigheid voedt alle quaet’, nietsdoen brengt alleen kwaad voort en levert niks op, zegt van Effen.

3.2 Het opvoedkundig discours

Enerzijds pleitten religieuzen voor een zedige en nuttige vrijetijdsbesteding. Daarin kon het nuttige met het aangename verenigd worden, utile et dulce, zodat morele lessen beter onthouden konden worden. Teksten waren er dus vooral ter lering en vermaak. Maar ook verlichte geesten hadden een voorkeur voor een vorm van vermaak, die in navolging van het Grieks-romeinse ideaal, nuttig en verheffend was. Men moest zichzelf zoveel mogelijk verbeteren. Tijdverdrijf moest nuttig zijn.

In deze en andere discoursen wordt men zich bewust dat het belangrijk is dat de jeugd een nuttige tijdsbesteding krijgt. Daarom is er steeds meer interesse in traktaten over de opvoeding van de jeugd.

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: ‘vermaak’, ‘luiheid’

In de *Almanak voor de beschaafde jeugd voor het jaar 1799* benadrukt de anonieme schrijver dat nuttige vrijetijdsbestedingen de jeugd veel meer voldoening geven dan zoet vermaak en dat ouders hun kinderen moeten aansporen tot vlijt en deugdzame bezigheden.

De gezellige winteravond.

(..)

Na lange winternachten;

Is buiten geen genoeg

Noch zoet vermaak te vinden.

De lange winteravond

Schenkt dan veel meer genoeg,

Voor hun, die vlijtig leren,

En ware blijdschap vinden

In **nutte bezigheden**,

Of schuldeloos vermaken.

(..)

Geen laffe zotternijën

En hoogstgevaarlijk stoeiën,

Geen ongebonden reden

Behagen brave jongens;

Geen, beter bezigheden

²¹ Cats, J. *Alle de werken. Deel 1*.1862.p.916

(..)
 Het nuttige en 't schone,
 Naar 't kinderlijk vermogen;
 Terwijl versnaperingen
 Hun' monden zoet verkwikken,
 En zij den kagchel roeren,
 Als ze eens genoeglijk rusten
 Van nuttige beschouwing.
 Voor luië en slegte kinders,
 Is nooit te lang, voor brave
 En deugdgezinde knapen,
 Die hunne pligten horen
 Van Ouders en van Meesters,
 En zich daarnaar gedragen.
 ô Jeugd! erkent uw voorrecht,
 Wanneer uw waardige Ouders,
 In alles voor u zorgen,
 En u, na vlijtig leren,
 De fraaiste zaken schenken.
 Tot **nuttige vermaak**,²²
 (..)

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'tijdverdrijf', 'vermaak'

Ook Justus van Effen benadrukt, dat zijn verhandelingen niet slechts dienen als tijdverdrijf, maar ook tot nut zijn. Ze dienen ter lering en vermaak, schrijft hij in het voorwoord;

'Wat de Lezers aanbelangt, de volgende Regelen neem ik de vryheid aan hun eigen oordeel voor te stellen. Dat zy niet moeten denken, dat het oogmerk van den Hollandschen Spectator is, hen tweemaal ter week wat vermakelyks te laten leezen; dat ze zyne Vertoogen **niet** moeten aanmerken als een **enkel tydverdrijf**, geschikt alleen, om hen, onder het drinken van Koffy of Thee, eens helder te doen lachen: maar dat ze geschreeven zyn **tot** hun **nut**, om hen te verbeteren, en om hen het geen pryswaardig was in de aloude Grieken en Romeinen ter navolging voor te stellen, met byvoeging van 't geen de Christelyke Godsdienst nog nader aanbeveeld, om hen tot getrouwe Burgers, bequaame Ouders, gehoorzaame Kinderen, voorbeeldige Egtgenooten, en in alle omstandigheden des levens, verstandige menschen en godvrugtige Christenen te maaken.²³

Joost van den Vondel brengt in *Inwydinge van 't stadthuis t 'Amsterdam*, net als veel andere dichters, de opvoedende functie van toneel ter sprake. De meeste dichters waren het eens over het belang van het toneel:

²² Anoniem *Almanak voor de beschaafde jeugd*.1798. p19

²³ Effen,J.van. *De Hollandsche Spectator*. Aflevering 106-150: 31 oktober 1732 - 3 april 1733 No. 147. Den 23. Maart 1733.

'(...) de Poëzy, (heeft), kracht (...) om de **deught met vermaak** den menschen in te boezemen, en den gemoederen een afkeer van snoode stukken in te planten, tot het goede door 't loven t'ontsteeken, en van 't quaade door 't laaken af te schrikken.²⁴

Het toneel neemt stichtelijke zaken als voorbeeld en geschiedenis als afschrikwekkend middel om de mens te tonen hoe hij een deugdelijk leven moet lijden naar Gods voorbeeld en het Grieks-romeinse verlichtingsideaal. Veel predikanten vonden het toneel geen zedige vrijetijdsbesteding, maar veel humanisten pleiten juist dat men van het toneel veel kan leren.

In De Hollandsche Spectator vertelt een anonieme schrijver over zijn neef, die in zijn geboortestad rechten studeert. Deze verbaasde zich erover dat zijn oom hem een bepaalde sociëteit laat bijwonen in plaats van zich met nuttiger zaken bezig te houden in zijn vrije tijd:

(P94)

Gisteren kreeg ik bezoek van mynen jongen Neef *Themistius*^{*}, die, over een week of vyf in de Rechten gepromoveerd zynde, thans in zyne geboortestad woont, en daar gelegenheid bekomen heeft om in een gezelschap van de fatsoenlykste Juffers en Heeren te verschynen. 't Is op myn aanraden, ruim zo veel als uit eigen keur, dat hy deze Societeit van tyd tot tyd bywoont. (..)Hoe is het mogelyk Oom, was zyn zeggen, dat gy my vergen kunt de tyd, die ik aan **nutte bezigheden**, of in de conversatie met geleerde mannen genoeglyk [204] besteden kan, **te verkwisten aan een uitspanning**, die ge my, toen ik naar de Akademie ging, sterk hebt afgeraden?²⁵

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'otium' (vrije tijd) versus 'negotium' (werk).

In de 17^e eeuw was het voor weinig mensen weggelegd om geld aan de kunsten te verdienen. De meeste dichters en schrijvers schreven hun beroemdste werken in de tijd die ze over hadden buiten hun gewone werk. Men zag het schrijven, soms ook in opdracht, meestal als een eervolle bezigheid, niet als werk. Het was een nuttig tijdverdrijf dat ook aanzien gaf.

Huygens maakt duidelijk dat zijn werken *in vrije tijd* zijn gemaakt. De titel van zijn gedichtenbundel *Otia* (ledige uren) verwijst naar deze klassieke tegenstelling tussen 'otium' (vrije tijd) en 'negotium' (werk). Zijn echte werk deed hij als diplomaat en ambtenaar, maar hij wilde ook in zijn vrije tijd nuttig zijn.²⁶

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'vrije tijd', 'ledigheid', 'ledige tijd'

Ook PC Hooft maakt in zijn brief aan Heinsius in 1610 duidelijk dat hij het schrijven erbij doet en doet geringschattend over zijn schrijverschap; "Ik en ben geen schrijver." Zijn werk ging voor.²⁷

²⁴ Vondel, Joost van den. *Inwydinge van 't stadhuis t'Amsterdam*.1982.

²⁵ Anoniem.*De Hollandsche Spectator* No. 115. Den 1. December 1732.

²⁶ Huygens,C. *Otia. Otiorum libri sex*.1625

²⁷ In: Dussen, Schenkeveld van der. *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt*. 1ste editie, Utrecht, Uitgeverij Bijleveld, 1994.p.39

Omdat het schrijven naast het werk moest gebeuren woekerden sommige schrijvers met hun tijd. Six van Chandelier en Focqenbroch klagen dan ook dat ze te weinig tijd hebben, of doen alsof ze geen tijd meer hadden om hun vers naar behoren af te kunnen maken.²⁸

De biograaf Geeraardt Brandt besteedt in het voorwoord van zijn biografie over Joost van den Vondel ook aandacht aan diens gebrek aan vrije tijd. Voor een poetische geest is vrije tijd en financiële onafhankelijkheid vereist, meent hij:

“Maar boven dit alles behoeft van ledigen die Poëtsche geest, en noodige geleerdtheit, ook ruimte van **tijdt-ledigen tydt**, en dat men zich in staat vin de van by zich zelve te kunnen bestaan; op dat men, zich geheel aan de dichtkunst overgevend, gerust en met lust deeze oeffening geduurig voortzette. Want de kunst vereischt een geheel man. Ook hadde de Geloofsverzaaker Julianus, dat schrandere vernuft, hier 't oog op, als hy zeide, dat om een Poët te worden, drie dingen noodig waeren; een Poëtsche geest, liefde tot Filosofye, en leedigheid. De natuur dan baardt den Dichter, de kunst en 't onderwys voeden hem op, en niemant komt tot volmaaktheit, dan die de natuur te baat hebbende, ook de natuur, door 't onderwys der kunst, de handt biedt, en **al zyn tydt kan besteeden om zonder ophouden te vorderen.**²⁹

Brandt wekt de indruk dat Vondel zich volledig op het schrijven richtte,

“Want de kunst vereischt een geheel man”

, terwijl zijn vrouw het bedrijf draaiende hield, maar er zijn bewijzen dat hij wel degelijk actief was als zijdekoopman, en het schrijven in zijn vrije tijd deed, naast zijn werkzaamheden als zakenman. De elite uitgezonderd, moesten de meeste mensen werken om in hun onderhoud te voorzien, want het schrijven werd net als andere kunsten zelden met geld beloond, of men moest een patronaat hebben die lucratieve opdrachten genereerde. Dus zelfs voor een beroemd schrijver was schrijven geen werk maar tijdverdrijf, iets dat naast het werk werd gedaan.

3.3 Het politieke discours

Stadsbestuurders in de 18^e eeuw zagen de maatschappelijke orde ondermijnd worden doordat steeds meer jonge burgers met te veel vrije tijd als gevolg van de welvaartsstijging zich te buiten gingen aan roken, drinken, onzedelijk gedrag en geweld. Ook de kerk en de gegoede burgerij waren bang dat een gebrek aan beschaving de cultuur en goede zeden zou bedreigen.³⁰

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: ‘ledigheid’ , ‘vermaak’/‘vermakelijkheden’

In het tijdschrift *De Denker* laat Hoogleraar Tydeman zich bezorgd uit over het onzedige gedrag van de jeugd.

²⁸ In: Dussen, Schenkeveld van der. *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt*. 1ste editie, Utrecht, Uitgeverij Bijleveld, 1994.p.39

²⁹ Brandt, Geeraardt. *Het leven van Joost van den Vondel*. 1932

³⁰ Roberts, Benjamin. *Seks, drugs en rock n roll in de Gouden Eeuw*. Amsterdam-Nederland, Nederland, Amsterdam University Press, 2014. p 24

[De Schadelijkheid der Weelde voor Burgeren en Staatendommen beweezen in eene vertaalde redenvoering van den Hoogleeraar Tydeman.]

Die door lange gewoonte **in de vermaaken opgevoed** is, heeft lang geleerd die zodanig te beminnen, dat hy liever alles ondergaat te doen en te lyden, dan by tyds zyne verteeringen te maatigen, of van zyne kostbaare levenswyze af te laten.

(--)

Vertegenwoordigen wy ons nu dien Staat, welks burgers vernuftig, godsdienstig, spaarzaam, liefhebbers van goede orde en der betamelykheid zyn, te gelyk ook mildadig, herbergzaam, begunstigers van beschaafdheid en beleefdheid: zo zal daar alles, gelyk in een wel geregeld Huisgezin van een wyzen Vader, wel en vlytiglyk verrigt worden, de goedwilligen zullen het algemeen welzyn boven het byzonder voordeel en gemak stellen, en niets van het geen tot aangenaamheid en overvloed dienen kan, zal in tyd van vrede, nog dat tot bescherming des Lands en ter verwinning van vyanden ten tyde van oorlog vereischt wordt, ontbreeken. Maar stel u voor eenen Staat, waarin de burgers, zelfs niet zeer veele, **in Weelde leven, en in vermaaklykheden gedompeld zyn, nuttig voor zo ver zy verteringen maaken, doch voor het overige onnut en door hun voorbeeld schadelijk**; zy zullen, hoe meer medgezellen en navolgers hunner ontmaatigheid zy gevonden hebben, des te meer nadeel aan dien Staat toebrengen, des te meer van deszelfs volkomenheid, orde, en zamenstemming afbrengen, en oorzaak zyn, dat die nog in vrede nog in oorlog gerust en gelukkig kunne zyn. En hoe vryer de menschen **tot ledigheid en vadzigheid** overhellen, des te gemakkelijker zullen eenige weinige kwaade voorbeelden andere burgers, als een invreetende kanker, besmetten: het kwaad zal men ook geen weerstand kunnen bieden, voor dat het alle rangen der burgeren zal doorkroopen, en eindelyk de grootste wanorde en tweedragt voortgebracht hebben, welke in den volkomen ondergang des Gemeenebests zal eindigen, of aankondigen, dat men, schoon laat en naauwlyks by tyds, de zeden te veranderen hebbe. Want die schadelijke gevolgen der Weelde, te vooren van ons gemeld, zullen den behoefligen geen overvloedigen leeftogt, geen onderlinge volkomen onderwerping onder de rangen der Burgeren, nog voor elk eene geruste bezitting zyner goederen overlaaten; maar zo tot **ledigheid** en weekhartigheid, als tot gierigheid en allerlei onwaardige schraapzugt hen aanzetten.³¹

De elite in de Republiek raakt gewend aan weelde en luxe, omdat er vrede heerst en er genoeg tijd en geld is om zich daaraan over te geven. De vele vrije uren en de welvaartsstijging in vredestijd zorgen ervoor dat men nog meer kan consumeren. Hier wordt tijdverdrijf niet naast het werk ingezet, maar komt het *in plaats van werk*, om de verveling te verdrijven.

---

³¹ Anoniem. *De Denker*. No. 480. Den 9 Maart 1772.

<https://geschiedenismagazine.nl/de-jeugd-van-tegenwoordig-in-de-gouden-eeuw>

Prent van jongeren in de gouden eeuw, die zich overgaven aan tabak, alcohol en luiheid

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'spel'

De jongeren die zich in de steden misdroegen, waren vaak studenten, die hun vrije tijd doorbrachten met drinken, zingen, gokken, met geld smijten, vechten, hoerenlopen en ander bandeloos gedrag. In het lied 'Studentenleven', waarschijnlijk gemaakt door omstanders die negatief tegen deze studenten aankeken, wordt de manier waarop de Utrechtse Student uit de 18e eeuw zijn vrije tijd doorbracht, gehekeld:

'Wy Utersche studenten
 Wy leven alzo **vry**,
 Wy leven op ons renten,
 En zyn **van zorgen vry**,
 Wat zou ons kunnen deeren,
 Daar ons geen zorgen kwelt,
 Wy zyn heeren
 En **verteeren**,
Al ons gelt.
 Komt ons dan iets ontbreken,
 Wy weten goeden raadt,
 Brandbrieven [bedelbrieven] wy aanspreken,
 Die komen ons te baat,
 Pecunia moet vliegen,
 Dat is voor ons geen schand,
 Schoon wy liegen,
 En bedriegen
 't Gansche Land.

[...]
 In 't vegten, en in 't kyven,
 Daar zyn wy in vermaart,
 In 't dammen met de schyven,
En spelen met de kaart,
Tiktakken, en verteren,
 Dat kennen wy zeer wel,
 Wy zyn heeren,
 En wy leeren
 Al dit Spel.³²

Vooraf jonge studenten hadden naast hun studie vaak veel vrije tijd die ze doorbrachten met zingen, drinken, roken, kaarten en andere spelletjes als tijdverdrijf naast de studie. Het is evident dat dit soort vermaak weinig verheffend was als tijdverdrijf.

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'onmatig en onzedelijk tijdverdrijf'

Een anonieme schrijver laat zich in een bijdrage in *De Hollandsche Spectator* uit 1733 sarcastisch uit over het onzedige en onmatige gedrag van het Amsterdamse gezelschap waarbij hij uitgenodigd was de avond door te brengen. Ze roken, drinken en gedragen zich respectloos. De schrijver spreekt de wens uit dat zij zich zullen beijveren hun vrije tijd op een beschaafdere manier door te brengen.

(P296)

'In het naer huis gaen vroeg myn vriend of ik my niet wel gediverteerd had. Waar op ik hem toevoegde: Compleet wel, en ik dacht niet dat 'er in Amsterdam zulke hoffelyke byeenkomsten waren. Dat rooken en drinken, in het byzyn van vrouwen, vind ik admirabel. Ook heb ik nu geleerd dat een impertinente lach een point van wellevendheid is: dat men Quadrille met een Blindeman speelt: dat een Engelsche Japon abominabel staet, dat de Hollandsche Spectator een prul is, en dat de beste overzetting van den Telemachus door Ghys is uitgegeven. Maer evenwel moet ik zeggen, voer ik voort, dat zulke partytjes goed voor eens zyn, en dat ik u op een andre tyd hartelyk zal bedanken. Hy was verlegen, en zag wel dat hy zyn rekening kwalyk gemaakt had; want in de plaats van my een **aangenaam tydverdrijf**, in het gezelschap van weinig verstandige en bescheiden menschen, te beschikken (gelyk ik verwacht had) had hy my ten doel gesteld aan de spotternyen van een deel dartele zottinnen, en aen de laffe en kinderachtige discoursen van halfgeleerde opsnyers, en ingebeeld gekken. Om my daer over te wreken, besloot ik U Ed. dit schryven toe te zenden, met ernstig verzoek dat U Ed. het een plaets in uw werkje vergunt. Het zal, naer myn gedachten, niet kwalyk figureeren by de Brieven over het geval van Themistius, die veelen uwer Leezers met genoegen hebben ontfangen; en ik zou my rykelyk voldaan achten, indien ik het geluk aantrof, dat deeze met dezelfde gunst onthaeld wierd. Schoon ik geen Amsterdammer ben, heb ik evenwel liefde genoeg voor die ingezeetenen, om te hoopen dat zy, wanneer ze de belachlykheid van hunne houding in veele gezelschappen, dus openbaar ten toon zien gesteld, hun best zullen doen om **die langs hoe meer te reformeeren, en eens op dien [199] voet te brengen, dat iemand die een liefhebber van zedige en ordentlyke byeenkomsten is, met vermaak daerin den tyd kan passeeren.**³³

³² Anoniem. 'Studentenleven', uit de bundel *De tempel der zanggodinnen*. 1750

³³ Anoniem. *De Hollandsche Spectator*. No. 145. Den 16. Maart 1733.

De schrijver beklagt zich dat deze elitaire groep zijn vrije tijd onzedig en verre van nuttig besteedt, zoals de reformisten voorschrijven. Tijdverdrijf is hier de tijd die bij gebrek aan werk moet worden ingevuld.

Equivalent/trefwoord in de ngram viewer: 'schadelijk tijdverdrijf'

Ook toneelschrijver Andries Pels beklagt zich in zijn verhandeling *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy*, dat veel mensen liever nutteloze en schadelijke manieren verkiezen als tijdverdrijf, dan naar het toneel te gaan, wat juist gewaardeerd moet worden als een edele en nuttige bezigheid:

'Doch het heeft veelen verwonderd, en na den oorsprong verscheidenlyk doen gissen, hoe het bykomt, dat de Tooneeldichtkunde, een voornaam deel der Dichtkunst, hier te Lande, zelfs by veelen, anderfins Liefhebbers, zo zeer gehaat wordt, dat men vergeeffelyker acht, zyn geld en tyd in **onnut** en **schaadelyk tydverdrijf** door te brengen, als in het besteeden aan zo edele oeffening.'³⁴

3.4 Het medische discours

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'ledigheid' en 'luiheid'

De geneeskunde borduurde in de vroegmoderne tijd nog voort op de zogenaamde 'humeuren', waarmee de verschillende typen mens en zijn gestel werden bepaald. Het was zaak deze humeuren in evenwicht te houden en ook de kwalen die eruit voort konden komen, zoals melancholie bijvoorbeeld, te beteugelen. Johan de Brune waarschuwt dat uit een luie levensstijl waarin nietsdoen de overhand heeft, ongezonde kwalen kunnen voortkomen;

'Leuyheydt doet sluymeringhe vallen: ende de ziele des bedroghs sal hongheren.

De **ledicheyt is een Moeder van dommigheydt, onghesontheydt, ende armoede**. Door ledicheyt worden in s'menschens lichaem veel grove dicke humeuren vergadert, ende de natuerlicke Gheesten verstickt: waer uyt dan volghet vaddicheydt van leden, slapende sucht, alderhande onghesontheydt, ende een onmydelicke armoede. De ziele des bedrochs, een mensche die door ledicheyt, zijnen tijdt ia hem selven bedriecht. Noteert, dat dit Hebreesch woort, also **wel ledicheyt** als bedriegerije beteekent: niet sonder goede reden, als de verstandighe sien connen.'³⁵

Men moet dus nuttige bezigheden hebben als tijdverdrijf om gezond te blijven en om armoede te voorkomen.

Nietsdoen is niet goed, maar de boog altijd gespannen houden is ook niet bevorderlijk voor het gestel. Ontspanning is van tijd tot tijd nodig. Vooral voor de lagere standen, die hard moesten werken, werd dit nuttig geacht om te voorkomen dat zij op raakten of zouden muiten en ze economisch minder effectief werden.

³⁴ Pels, A. *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy*. 1765.

³⁵ Brune, J. de (de Oude) *Proverbia, of, de spreucken van Salomon*. Symon Moulert, Middelburg .1619.

Equivalent/trefwoord in de ngram viewer: 'ontspanning'

Thomas Pistorius schrijft in zijn *Korte en zakelijke beschrijvinge van de Colonie van Suriname*:

'Den Boog, zegt men, kan niet altyd gespannen zyn. Dus moet men ook de Slaven, ten minsten een reis of vier in 't jaar, een vroolyken dag vergunnen, waarop zy zig, op haar manier, onderling met Trommelen, Fluiten, Danzen en springen vrolyk maken, waar toe men dan aan hen eenige buitengemeene Spys en Drank uitdeeld; doch onder zwaare dreigementen, dat zy zig voor rusie en oneenigheid wagten moeten. Ook is 't zeer dienstig, dat men aan deze arme schepzels, in den zwaaren Regentyd, dagelyks wat Dram te drinken geeve, om haare Lighaamen te verwarmen en te verfrisschen; zulks geeft men aan hen om de twee of drie dagen, met Stooopen of Pullen, naar maate dat hun getal groot is. En aan haar ook **eenige uitspaninge** vergunnen.'³⁶

Aan de lagere klassen en de slaven, die hard moeten werken moet ook af en toe rust en vermaak gegund worden. Hierbij gaat het dus om tijdverdrijf in de tijd die overblijft naast het werk of tussen de werkzaamheden door. Het is niet zozeer ledigheid of tijdverdrijf uit ernstige verveling, maar om zich op te laden van het vermoeiende werk, om zich te verfrissen.

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'rust', 'ledigheid', 'ontspanning'

Door het lichaam na inspanning ook rust en ontspanning te geven, kan het zich weer opladen en met hernieuwde kracht aan het werk gaan vindt ook Arnold Houbraken in *Stichtelyke zinnebeelden*:

'De genen die zig zomtyts **ontspannen**, krygen nieuwe kragten.
Men moet aan den geest eenig **vermaak** toelaten;
Want hy die wat gerust hebbende, ryst eerder, en wakkerder op.
Hout gy den boogh gespannen 't allen stonden,
Gy breekt hem licht: maar hy wort nut bevonden,
Zoo gy hem by gelegenheit ontslaakt
't Gemoedt wil dus by wylen zyn vermaakt,
Opdat het weêr gesterkt met nieuwe krachten,
Bequamer zich begeve tot gedachten.
Voorwaer vele brave manne, **vermoeit van zwaer werk,**
Hebben in de ledigheid, als ze hun by wylen gebeuren mogt,
getoont, dat hunne **uitspanningen** van veel **grooter nutbaerheit** waren,
dan de ingespannen arbeit van vele anderen.
Ook hebben zy zich niet ontzien aen **de werken van hunnen geest in**
die ruste voortbragt, den naam van ledigheid of uitspanninge te geven.'³⁷

Rust aan de geest geven is veel nuttiger dan continu blijven werken omdat men daarna met hernieuwde energie werkt. Deze ledigheid of ontspanning is dus een nuttig tijdverdrijf.

3.5 Het genderdiscours

³⁶ Pistorius, Th. *Korte en zakelijke beschrijvinge van de Colonie van Suriname*.1763

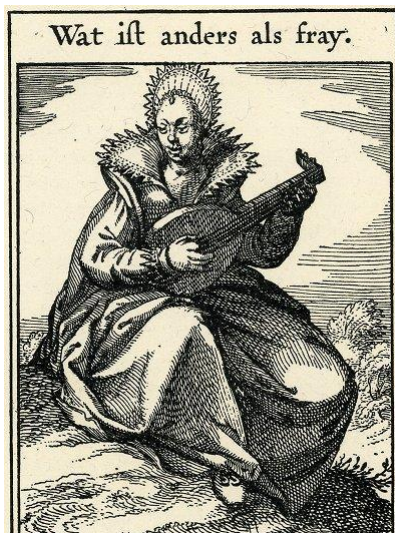
³⁷ Houbraken, A. *Stichtelyke zinnebeelden. Gepast op deugden en ondeugden, in LVII tafereelen vertoont*.1723

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'scheiding werk en huishouden', 'zedig/zedelijk tijdverdrijf'.

Dankzij het juridisch systeem en het humanistisch protestants gedachtegoed in de Republiek waren vrouwen uit hogere sociale kringen redelijk onafhankelijk. Volgens Schama was de Republiek der Nederlanden zelfs feministischer dan de rest van Europa. Zij bezaten soms buitenplaatsen en tuinen en verzamelden planten en natura.³⁸ Ze konden zich in hun vrije tijd ook met de edele kunsten als dans, muziek en dichtkunst bezighouden, maar dan vooral als vrijetijdsbesteding binnen de privésfeer; In het openbaar werd het als onzedelijk gezien. Aan het openbare culturele leven met zijn sociale vrijetijdsbestedingen als koffiehuisen, dichtgenootschappen toneelverenigingen en discussieclubs namen vrijwel alleen mannen deel. Ook op Universiteiten werden vrouwen geweerd. De literaire kritiek veroordeelde de vrouw tot haar rol als moeder en echtgenote.

Sommige vrouwen pleitten er echter voor dat zij zich net als mannen met elite zaken als schrijven en dichtkunst moeten kunnen bezighouden en zich moeten kunnen mengen in het openbare debat. Dit werd door de meeste vrouwen nog slechts gezien als nuttige vrijetijdsbesteding, niet als werk, want het huishouden ging nog altijd voor.

Anna Visscher, de dochter van Roemer Visscher geeft dit goed weer in het volgende zinnebeeld:³⁹

'Wat ist anders als fraey?

Een vrouwe, zingende muzieke, ofte spelende op een luite, wordt wel [uitbundig] geprezen om 't gezelschap **te vermaken**, van [door] de lichtvoetige vrijers; dan [maar] de verstandige minnaars, die naar vriendenraad horen en doen, zullen al zulke [zulke vrouwen] wel hogelijk - ja in de lucht - verheffen met woorden, dan [maar] zij laten ze een ander trouwen, want Al te walgt [alteveel wekt weerzin].'

Vrouwen dienen zich zedelijk te gedragen, ook al hebben zij nog zoveel talent in de kunsten, zegt zij als protestantse. Toen Anna Visscher nog ongehuwd was verkeerde zij als dichteres in de hoogste literaire kringen en werd geprezen door Vondel, Huygens en Cats. Nadat zij getrouwd was schreef ze bijna niet meer. Het was dus voor vrouwen een tijdverdrijf met beperkte toegang, want voor zedige vrouwen werd het toch beter geacht deze bezigheden binnenshuis te doen en getrouwde vrouwen zouden hun tijd beter aan het gezin kunnen besteden.

Ook Aagje Deken bepleit dat vrouwen best thuis mogen dichten, maar traditionele taken als moeder en echtgenote gaan voor.

³⁸ Schama, S. *Overvloed en onbehagen, De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1998.

³⁹ <https://www.literatuurgeschiedenis.org/schrijvers/anna-visscher>

'Een teedre Moeder, die haar kroost
 Verzorgt, bewaakt, en zelf wil voeden;
 Die, man en huisgezin ten troost,
 Getrouw hen poogt voor ramp te hoeden;
 Die zorgt, en slooft, en zwoegt, en zweet,
 In huiszorg haar gemak vergeet,
 Verdient zoveel, ja meer gepreezen
 Dan zy die voor zich-zelf verloor,
 Haar' tyd met peinzen, denken, leezen,
 Te slyten op haar schryfkantoor.⁴⁰

Het is dus beter als een vrouw de zorg voor haar man en gezin voor haar persoonlijke liefhebberijen laat gaan, zelfs als dit nuttige verheffende bezigheden in kunst of wetenschap betreft.

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: (betaald) 'werk' versus 'tijdverdrijf', 'geld verdienen' 'vrije tijd'

Verlichte vrouwen, zoals Belle van Zuylen, verzetten zich tegen een bestaan als huisvrouw. Zij eisten ook een plek op de sociale culturele ladder en wilden serieus genomen worden in hun werk.

In een kladversie van een brief over haar eigen werk aan een onbekend correspondent omstreeks 1800 kunnen we lezen:

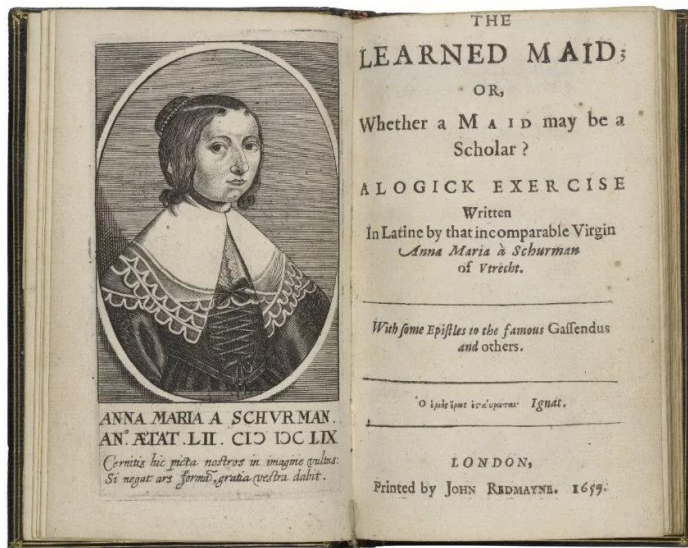
'Ik heb u verteld wat een mooi antwoord ik kreeg van de heer Tronchin. Zijn vrouw, die het mij overbracht, voegde eraan toe: 'Denk er niet meer aan geld te verdienen met wat u nog wilt schrijven; behalve dat dit volgens mij weinig eenzaam zou zijn, geef ik u de verzekering dat het niet zou kunnen.' Ik werd bijna boos omdat ik dacht dat het betekende dat ik geen lezers zou hebben. Maar mevrouw Tronchin had gelijk en al heb ik niet verzaakt aan de winst die een schrijver met zijn boeken kan maken, uit eerezucht en trots, door geen enkele nobele band die ik voel of wil hebben met Montesquieu en hoewel ik het nooit formeel heb opgegeven, integendeel meer dan eens wenste ik een schuld te betalen of een geschenk te geven met het geld dat ik zou verdienen, heb ik er feite toch van af moeten zien, dat wil zeggen het buiten de winst stellen. Ik heb het niet kunnen doen zonder wat te blozen over mijn buitengewone onhandigheid. En als mijn ongeluk er zich nog maar toe had beperkt niets te verdienen! Maar de ene keer betaalde ikzelf de kosten van het drukken, dan weer het nodige papier, dan de prenten waarvan ik zo dwaas en zo ijdel was te denken dat ik er mijn arme *Trois Femmes* mee kon opluisteren, zonder dat iemand mij ooit iets heeft teruggegeven of betaald, ook dat is belachelijk.'⁴¹

Over het algemeen werden vrouwen geweerd uit het publieke debat. Ze mochten sporadisch wel lid worden van dichtgenootschappen, maar niet in de openbaarheid treden. Vrouwen mochten dus wel schrijven maar niet spreken en waren daarmee veroordeeld tot het privédoein. Aan het eind van de 18e eeuw is er wel een verlichtings-beweging geweest die vrouwen uit de privésector haalt en aanmoedigt een rol te spelen in het publieke debat, maar als rond 1800 de meeste dichtgenootschappen zijn opgeheven, is er voor vrouwen weinig plek meer.

⁴⁰ Gemert, L. van In: "'Onwederstanelyken drang": het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland'. 1995.

⁴¹ Zuylen, B. van. *Brieven van Belle van Zuylen-madame de Charrière (1740-1805) aan Constant d'Hermenches, James Boswell, Benjamin Constant en anderen 1760-1805*. P.158

Een uitzondering vormt de humanist, theologe en dichteres Anna Maria von Schurmann, die zich als een van de weinige vrouwen in de wetenschappen en kunsten profileerde en als eerste vrouw in 1636 op de Universiteit werd toegelaten. Ze was van adellijke komaf en bekwaamde zich in haar vrije tijd in de kunst en wetenschap. Ze tekende, schreef gedichten, maakte pastelportretten en deed aan papierknippen, graveerkunst en kalligrafie. Haar talent in letterkunde en theologie leverde haar de titel 'juweel van een geleerde vrouw' op. Ze schreef onder andere met Cats en Huygens en was beroemd in binnen- en buitenland. In haar correspondentie met theoloog André Rivet stelt zij dat ook vrouwen zich met wetenschap en literatuur moeten kunnen bezighouden.

In 1638 publiceerde ze een Latijnse verhandeling waarin ze die stelling nader toelicht: *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine* (een verhandeling over de geschiktheid van de vrouwelijke geest voor de wetenschap en de letteren). Daarin is ze van mening dat de wetenschap dient om de bijbel beter te kunnen begrijpen. Een belangrijk punt dat ze daarin maakt is dat vrouwen, juist omdat ze beschikken over veel vrije tijd, zich in de wetenschap kunnen bekwamen. Ze schrijft dat

'...vrouwen door vrije tijd en andere hulpmiddelen bij uitstek toegerust zijn om wetenschap te beoefenen'.⁴²

Uiteraard gold dit alleen voor bevoorrechte vrouwen uit de hogere kringen, niet voor gewone burgervrouwen. Zij hielden zich voornamelijk met het werk, het huishouden en de kinderen bezig.

Sommige vrouwen uit hogere standen willen net als mannen de vele vrije tijd die ze als adellijke vrouw genieten graag nuttig besteden aan de wetenschap. Veel humanisten vonden werken beneden hun stand en zagen het als hun taak zichzelf te verheffen in kunst en wetenschap. Het ging hierbij dus om nuttig, verheffend tijdverdrif. Er waren ook veel adellijken die hun verveling met luxe, drank, spijzen en spelletjes verdreven. Daar hadden veel reformisten kritiek op.

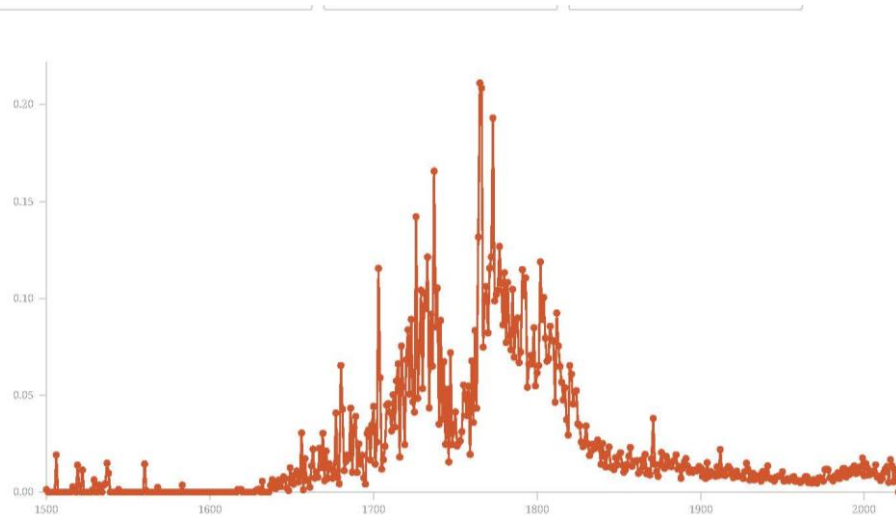
⁴² <https://historiek.net/anna-maria-van-schurman-vrouw-universiteit/67986/>

3.6 Het discours over populair vermaak

Equivalenten/trefwoorden in de ngram viewer: 'vermaak', 'verstrooiing', tijdverdrijf, ledige uren

In de 17e eeuw neemt de interesse in vermaakslectuur toe. In de N-gram viewer is dan ook een enorme stijging te zien in het aantal teksten waarin vermaak voorkomt.

Vermaak in de Ngram viewer

Ngram instellingen

vermaak (24594)

zonder spellingsvarianten

alle genres

Terwijl de almanak sinds de middeleeuwen vooral bedoeld was als informatieve, stichtelijke kalender van getijden en feestdagen, werd deze in vanaf het einde van de 17^e eeuw steeds meer een bron van vermaak. De zogenaamde 'comptoir'-almanak was bijvoorbeeld bedoeld voor de gegoede burgerij ter afleiding op kantoor. Er werden nu ook veel losse vermaaksteksten achterin gebonden, wat zorgde voor een enorme popularisering van vermaaksgenres als kluchten, anekdotes, spreuken, spreekwoorden en liedjes. In de vermaaksteksten zijn liefde, erotiek, uitwerpselen, boeren, katholieken en vreemdelingen geliefde doelwitten van spot⁴³. De almanakken voorzagen in een behoefte aan afleiding en vermaak tussen de werkzaamheden door en was dus niet alleen voor de elite, maar ook voor de boeren en burgers bedoeld.

⁴³ Salman, J. Van sodanige Almanacken, die gevult zijn met ergerlijcke bijvoegselen en oncuysse en onstigtelijke grillen". Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken.1993

Titelblad van het bijwerk *De Kluchtige tyd-verdryver* '1653. Deze werd uitgegeven door Simon de Vries te Utrecht.

In dit bijvoegsel zijn 'alleraardigste vermakelijkheden van verscheidene schrijvers samen gezet', 'bestaande in boertige bedrijven, aardige vragen, vermakelijke antwoorden en treffende zinspreuken', 'verbeterd met honderd uitnemende en nooit eerder in Nederlands gedrukte lekkernijen'.

Titelblad van het bijwerkje *De Quaksalver Op de Marct*, gebonden achter een almanak voor 1700. Deze werd uitgegeven door Gillis Joosten Saeghman te Amsterdam (Koninklijke bibliotheek Den Haag, 141 E 18)

Met behulp van de N-gram viewer vindt men veel van dergelijke vermaaksteksten. Ze waren kennelijk erg populair, met name onder het jeugdig publiek, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de Bruiloftsbundel van J. Smeerbol, onder pseudoniem geschreven:

*Bruylofts-kost. Bestaande in verscheyden zedighe en boertighe echts-gezangen, drink-liedjens, raadselen, rondeelen, lever-rijmpjens, en andere snakerijtjens, voor d'Aemsteldamsche jeughd opgeschaft*⁴⁴

(P5)

In het voorwoord aan zijn jeugdige lezers vergelijkt hij zijn gemakkelijke teksten met lekkernijen:

Aan de Snaken.

'KLuchtige Snaken,

Ik heb, door dien ik lang by de vermaertste Kox heb verkeert, veel wonderlyke en drollige dingen gezien, en ten lesten zoo veel geleert; dat ik my zelven, zonder roem gesproken, byna voor een meester zou durven uit geven: maar ik wil d' oude in hun neeringen niet onderkruipen; evenwel heb ik, om voor geen verwaand Snorkert uit gemaakt te worden, mijn zeggen met de daad, zoeken te bewijzen; in voegen dat ik deze Bruylofts-kost, die de lekkerste, zoo ik vertrouw, voor lekkerny, zullen inslingeren, heb toe-gemaakt: vertrouwende dat ik u hier door meer dienst, dan of ik u de beste Frikkedillen of Saucijzen de Boulongie had leeren maken, heb gedaan:

[P6]

Want gy kunt hier al dat tot een vrolijke Bruiloft, of een gemakelijk Gastmaal behoort, vinden: maar gy behoeft dit evenwel, schoon ik dus rykelik opsny, niet, voor dat ghy 't hebt geproeft, te geloven: want het is onder de Koks een gewoonte het Hoen, schoon 't acht dagen is dood geweest, voor varsch te verkoopen. Doch een ding is zeker; te weten, dat de versnaperingen, die ik, beneven de Hooft-spijzen, heb opgedischt, u uitnemend, als gy in uw Speeljagt, met een deel Leeuwjtjens, het AEmsteldamsche Minnebeek jen, of zoodanigh een stroompje, bezeilt, om dat kieze goetje wat te doen peuzelen, zullen te pas komen: want dit zal u maar een weinig meer als een pint Hazeneuten, of een Schulps gerichtje, van wat Garnaten met Peper en Eeck, kosten.'

In bijlage 2 is de inhoudsopgave van de bundel toegevoegd, die een beeld geeft van het brede scala aan gemakkelijke teksten rondom het huwelijk die er in de bundel aan bod kwamen. Ondanks de aanprijzing als 'zedige' teksten, doen de meeste titels toch anders vermoeden. Veel was plat vermaak van een laag niveau.

Hoewel veel gemakkelijke lectuur veelal gepresenteerd werd om iets van te leren volgens het credo 'ter lering en vermaak' was er ook veel kritiek omdat het in praktijk vooral louter vermaak betrof.

Een voorbeeld van dergelijke kritiek is de ingezonden brief van een schrijfster aan het tijdschrift *De Denker*. Daarin levert 'Juliana Deugdliet' kritiek op het vermaak in almanakken. Aan de redactie schrijft zij dat ze haar toekomstige echtgenoot kiest aan de hand van de almanakken die zij haar toesturen. Ze geeft van elke almanak een beschrijving. De almanakken bevatten zeer verschillende

---

⁴⁴ J. Smeerbol, *Bruylofts-kost. Bestaande in verscheyden zedighe en boertighe echts-gezangen, drink-liedjens, raadselen, rondeelen, lever-rijmpjens, en andere snakerijtjens, voor d'Aemsteldamsche jeughd opgeschaft*. Amsterdam.1650

inhoud, meestal weinig verheffend vermaak. Uit de verschillende beschrijvingen blijkt overigens dat de samenstellers van almanakken met uiteenlopende inhoud verschillende doelgroepen en lagen van de bevolking proberen aan te spreken.

Een van de almanakken heeft maar twee pagina's nuttige informatie en verder een heel dik ingebonden stuk met divers vermaak van het Hebreeuws alfabet tot tovenarij, Griekse dwergen en ridders met grote neuzen. Er is ook een Bijbelse almanak, een roomse, een joodse almanak, een historische en astronomische almanak, een kleine kook-almanak, een staatsalmanak met opera en liedjes en hoeden, een huishoudelijke almanak, een kluchtige almanak, een met wandelroutes, een met onzedelijke liefdesgedichten, en tenslotte een bescheiden almanak met nuttige informatie zonder onzinnig plat vermaak. Deze laatste is de enige die Juliana Deugdlied kan bekoren.⁴⁵

Ook nieuwe non-fictiegenres zoals opvoedgidsen voor de jeugd, reisverhalen, biografieën, geschiedschrijving en recreatiegidsen over specifieke thema's werden vanaf het eind van de 17^e eeuw op grote schaal uitgegeven. Men kon zich nu ook verdiepen in lectuur die over andere thema's ging dan de morele zaken uit de rederijcultuur uit de 15 en 16^e eeuw, over andere culturen en plaatsen. Er kwamen diverse gidsen waarin recreatieve activiteiten werden beschreven, zoals kookrecepten of hoe je vissen of vogels kon vangen. Daarmee werden de fysieke beperkingen die de burgerij had ten opzichte van de elite op het gebied van vrijetijdsbesteding ietwat gecompenseerd, want voor burgers waren er meestal weinig mogelijkheden om zich te verplaatsen naar andere oorden of bezigheden en zij hadden er ook meestal geen tijd of middelen voor.⁴⁶

Het *Huishoudelyk woordboek* van de heer Chomel is een voorbeeld van de vele gemakkelijke gidsen die er over allerhande onderwerpen met betrekking tot huishouden en vermaak werden uitgegeven. De ondertitel is daarin informatief:

Huishoudelyk woordboek

Vervattende vele middelen om zyn goed te vermeerderen, en zyne gezondheid te behouden, Met verscheiden wisse en beproefde middelen.

Dat de gids bedoeld is voor een breed publiek ter lering en vermaak, blijkt uit het voorwoord:

'Bericht aan de lezers.

[p *v]

DIT WOORDBOEK is een Schatkamer van wetenschappen in alle huizen en Huishoudingen van wat staat en aart, dienstig en noodig om'er lessen tot voordeel, zuinig en onnozel vermaak uit te halen; 't zy ze Adelyk zyn en van hunne Inkomsten, of door middel van enige Oeffeningen en Hantteringen hun bestaan erlangen, en ze in de Stad, of op 't Land in afgelegen hoeken der Wereld, en eenzame plaatsen zyn, en gehouden worden.⁴⁷

⁴⁵ Deugdlied, Juliana. *De Denker. Deel 8 (1770)(1771) No. 370. Den 29 January 1770.* p. 33.

⁴⁶ J.J. Kloek *'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw'*. 1994. p.179

⁴⁷ Chomel, M. Lodewijk. Schuer, Jan Lodewijk. Westerhovia, Arnold Henrik. *Huishoudelyk woordboek: Vervattende vele middelen om zyn goed te vermeerderen, en zyne gezondheid te behouden, Met verscheiden wisse en beproefde middelen.* 1743

Het boek bevat allerlei handige huishoudelijke tips maar ook veel recreatieve activiteiten komen aan bod, zoals hoe men vogels of vissen het beste kan vangen, of kooktips, bijvoorbeeld:

Tegen de dronkenschap.

Neemt het Sop van Yron, ende drinkt dat nugteren, dan en sult gy niet dronken worden van eenigen drank, ende is't dat gy dronken zijt zoo drinkt van dat zelfe Sop, en zal u nugteren maeken ende fris.

Ofte eet 's morgens nugteren het Merk van Verke vleesch, gy en sult niet dronken worden. Ofte drinkt twee oncen Betonien-water 's morgens nugteren, ende gy en sult dien dag niet dronken worden.

Om te doen komen andere Duyven ofte Vogelen in u huys.

Nemt Garst geweykt in Leem, ende worpt dat daer gy u Duyven spyst, en de Vogelen sullen daer by vergaderen.

Om Visschen te vangen by nagte.

Nemt een Lanterne van glas, met een brandende keirsse, ende houdt dan den Lanterne Boven op het Water, dan zullen de Visschen komen naer de Lanterne. Ofte neemt Netelen met Donder bladeren, en stampt die tesamen, ende doet het Sop in eenen Visch put oft Vyver, en de Visschen sullen daer naer komen. Ende zijn u handen daer mede bestreken zoo kont gyse met u handen vangen.

De populariteit van dergelijke handboeken geeft wel aan dat niet alleen de hogere klassen maar ook boeren en arbeiders zich voor steeds meer bezigheden in hun vrije tijd gingen interesseren en zich daarover graag op een gemakkelijke manier lieten informeren. De mogelijkheid die de verbeteringen aan de boekdrukkunst gaven om de oplages te verhogen en het gegeven dat steeds meer mensen konden lezen heeft hoogstwaarschijnlijk bijgedragen aan haar populariteit.

Dergelijke almanakken kunnen we dus enerzijds zien als een middel om de saaiheid van het werk te verdrijven, zoals de zogenaamde 'comptoir'- almanakken ook op of tijdens het werk werden gelezen. Anderzijds waren er diverse vermaakgidsen die uitleg gaven over verschillende bezigheden om naast het werk de tijd te verdrijven. Dus niet alleen de elite zocht meer manieren om de tijd te verdrijven, maar ook de lagere klassen kregen steeds meer interesse in recreatie.

4 Conclusie en discussie

4.1 Bewustwording van vrije tijd in de Republiek

Met equivalenten van Leisure die duiden op het besef van tijd, op scheiding tussen werk en vrije tijd voor mannen enerzijds en huishouden en vrije tijd voor vrouwen anderzijds, kon ik discoursen over vrijetijdsbeleving in de Republiek op het spoor komen. De gekozen bewijsplaatsen uit de DBNL zijn slechts steekproeven en verre van volledig. Ze kunnen om die reden dan ook niet als onomstotelijk bewijs dienen, maar geven mijns inziens wel een indicatie dat vrije tijd een punt van discussie was in de vroegmoderne tijd, iets waar veel mensen iets van vonden. De discussie over vrijetijd voorzag klaarblijkelijk in een behoefte die vervuld moest worden of een probleem dat opgelost moest worden met betrekking tot vrije tijd en de juiste besteding ervan. Zo wordt er in sommige teksten gevreesd voor een gebrek aan beschaving en bandeloos gedrag bij het tijdverdrijf van de jeugd, en wordt het plat vermaak waar een deel van de elite zich schuldig aan maakt door de reformisten afgekeurd. Ook humanisten streven naar een nuttiger tijdverdrijf om je als mens te verbeteren. Ook op het meestal platte vermaak in tijdschriften, wat nu ook bij de lagere standen steeds populairder wordt, is kritiek.

Hoewel de meeste discoursen vrijwel uitsluitend in hogere standen gevoerd werden en dus weinig bewijs leveren dat er ook bij de lagere standen een interesse ontstond voor vrijetijdsbesteding komen we toch ook indirect iets over lagere standen te weten. De vele vermaaksteksten die aan een brede doelgroep waren gericht kunnen erop wijzen dat er ook bij boeren en burgers interesse ontstond voor meer vormen van vrijetijdsbesteding. Dat betekende echter niet dat zij opeens veel meer vrije tijd bezaten waar invulling aan kon worden gegeven, want voor de lagere standen was er nog steeds weinig tijd waar zij zelf over konden beschikken en deze tijd was nog onregelmatig. Wel was er een groeiende interesse waar te nemen in het concept vrijetijd en de manier waarop deze besteed kon worden in de tijd die overbleef naast het werk, de kerk en het huishouden.

Bij de hogere klassen was er vooral discussie over de deugdelijke invulling van vrije tijd omdat zij door de toegenomen welvaart juist heel veel vrije tijd hadden, die moest worden ingevuld. Geestelijken vonden dat de vrije tijd nuttig en fatsoenlijk moest worden ingevuld en veroordeelden de luiheid en decadente vrijetijdsbestedingen van de elite, terwijl de humanisten een Grieks-romeins ideaal van nuttige vrijetijdsbesteding voor ogen had door de beoefening van de kunst en wetenschap om zichzelf te verbeteren. Lagere klassen zochten vooral afleiding van het saaie of vermoeiende werk.

Wat betekent deze discoursen in relatie tot de bewustwording van Leisure in de Republiek? Uitgaande van de definities en theorieën op meta-niveau en de verschillende discoursen over vrije tijd in primaire bronnen, onderscheid ik twee definities van Leisure:

Definitie 1: Leisure als nuttige of verheffende vrijetijdsbesteding

Als we het concept Leisure opvatten als bewust georganiseerde bezigheden, als invulling van vaste momenten van vrije tijd met specifieke, vaak verheffende bezigheden, dan waren Leisure-activiteiten er in de vroegmoderne tijd al wel, maar vooral voor de elite. Het ging daarbij om nuttige bezigheden, vaak in de sfeer van de beoefening van de schone kunsten, om zichzelf als mens te verbeteren. Tijdverdrijf was er bij de hogere standen om de lege uren in te vullen, om verveling te verdrijven. Dit bleek ook uit veel van de gevonden discoursen in de DBNL. Waar een nieuwe generatie in de zogenaamde 'Gouden Eeuw' zonder oorlogsverplichtingen of godsdienstige sturing in relatieve rijkdom opgroeide was ervoor degenen die niet hoefden te werken steeds meer vrije tijd. Door

gebrek aan invulling van deze tijd lag verveling en normvervaging op de loer. Ouders uit de hogere klassen zien hun kinderen graag beschaafd opgroeien om succesvol te worden en de opvoeding wordt belangrijker. Een nuttige vrijetijdsbesteding wordt gepropageerd om het zedeloze gedrag aan banden te leggen. Geestelijken ergerden zich aan de luiheid en tijdverspilling van de elite en propageerden een nuttig tijdverdrijf, wat vooral bij de gegoede burgerij navolging vond. De gegoede burgerij, die zich wel van een inkomen moest voorzien wilde zich opwerken tot de elite en spiegelt zich hieraan door zich zoveel mogelijk met dezelfde (verheven) vrijetijdsbestedingen bezig te houden, zoals het bijwonen van discussieclubs, schrijfgenootschappen, literaire dicht- en toneelgenootschappen. Voor de gegoede burgerij was er meestal juist een gebrek aan vrije tijd om zich met de vrijetijdsbesteding zoals die van de elite bezig te houden omdat zij hier naast het werk tijd voor moesten maken. Beroemde schrijvers beklagen zich dan ook over hun schaarse vrije tijd om te kunnen dichten. Tijdverdrijf bij gegoede burgerij was beperkt tot tijd die overbleef naast het werk. Humanisten probeerden deze tijd zo nuttig mogelijk te besteden.

In de discoursen over vrijetijdsbesteding die de elite voert, worden vrouwen achtergesteld in hun keuze van vrijetijdsbestedingen door hun beperkte deelname aan het culturele openbare leven. Zedige vrouwen werden geacht hun vrije tijd binnenshuis door te brengen. Hoewel de meeste vrouwen zich schikken in dit lot, zijn er ook die hiertegen protesteren, zoals Anna Schurman en Belle van Zuylen. Andere gematigder vrouwen, zoals Aagje Deken en Anna Visscher, proberen binnen hun verantwoordelijkheden en beperkingen als huisvrouw hun vrije tijd toch zo goed mogelijk te benutten om zichzelf te verbeteren in kunst en wetenschap. Tijdverdrijf voor vrouwen is beperkt tot het huiselijk domein.

Definitie 2: Leisure als spontaan tijdverdrijf

De tweede definitie voor Leisure is veel minder verheven. Hierin vatten we Leisure op als gewone vrijetijdsbesteding in tijd die overblijft naast verplichtingen, als tijdkorting of tijdverdrijf. Het gaat hier niet zozeer om specifieke of geplande nuttige bezigheden maar om spontane activiteiten. Voor de lagere klassen waren nog minder mogelijkheden om zich actief met vrijetijdsbesteding bezig te houden dan voor de gegoede burgerij en de elite. Zij moesten meestal hard werken en daarnaast bleef weinig vrijetijd over. De vrije tijd werd gebruikt om weer op krachten te komen. In de schaarse momenten van vrijetijd ontspannen zij zich of verdreven hun verveling met drinken, liederen zingen, dansen of spelletjes doen. Waar vrijetijdsbesteding voor de elite vaak aanzien moest geven en de leegte van het hele bestaan moest opvullen bij gebrek aan werk, was het voor de lagere werkende klassen, zoals de boeren en arbeiders, juist een manier om het vele werk door te komen, om weer op krachten te komen, of de tijd die over was buiten het werk aangenaam op te vullen.

Als we Leisure op deze manier definiëren, vinden we in navolging van Burke en Roberts in de vroegmoderne tijd op grotere schaal sporen van een toenemende interesse voor dit concept. In deze opvatting bepaalt niet de soort activiteit of iets Leisure is, maar kan alles als Leisure worden beschouwd zolang het maar geen werk is. Immers, activiteiten als drinken, roken, praten, dansen, muziek maken, spelletjes doen en gokken waren er in de vroegmoderne tijd ook al, alleen werd het (nog) geen Leisure genoemd. Deze activiteiten werden zowel bij hogere als bij lagere klassen gebruikt om de tijd op te vullen.

Naast het feit dat deze vrijetijdsbestedingen volgens Burke steeds meer op schilderijen werden afgebeeld, is de interesse van de lagere standen ook op tekstueel niveau zichtbaarder, zoals de populariteit van gemakkelijke teksten over een breed scala aan onderwerpen en gidsen over allerlei recreatieve vrijetijdsbestedingen laat zien. Met behulp van de N-gram viewer en Nederlab is in de 17^e

eeuw een opkomende populariteit van vermaakslectuur waar te nemen, met name in almanakken. Waar almanakken voorheen vooral een informerende functie hadden, dienen ze nu steeds meer ter verstrooiing. Burgers en burgers kunnen nu ook lezen over andere dan morele of godsdienstige thema's, over andere culturen en plaatsen. Daarmee werden de beperkingen die de lagere klasse had ten opzichte van de elite op het gebied van vrijetijdsbesteding in mobiliteit en tijd enigszins gecompenseerd.

Ironisch is wel, dat hoewel Burke claimt dat er vanaf de middeleeuwen over alle lagen heen, voor zowel mannen als vrouwen en van jong tot oud een bewustwording van vrijetijd ontstaat, veel bewijsplaatsen die hij daarvoor noemt voornamelijk betrekking hebben op de mannelijke elite, en niet op het menselijk handelen van lagere klassen of vrouwen. Ik doel daarmee op de vakanties van de elite in hun buitenverblijven, het ontstaan van discussieclubs en literaire genootschappen en de toename van menus plaisirs bij het toneel. Toch heeft Burke gelijk en vinden we ook bij de lagere klassen en bij vrouwen sporen van bewustwording van vrijetijd en de besteding ervan, al kon hij weinig bronnen als bewijs hiervoor aandragen. Door een digitale tekstuele aanpak met het zoeken naar discourses kon ik hiervoor meer bewijzen blootleggen.

4.2 De betekenis van Leisure in de Republiek

Als we de twee definities van Leisure terugkoppelen naar de hedendaagse definitie van Leisure zoals die volgens Foucault na de industriële revolutie is ontstaan, met een duidelijk onderscheid tussen werktijd en vrije tijd en regelmatig terugkerende vrijetijdsbesteding op vaste momenten, heeft Leisure als georganiseerde vrijetijdsbesteding in de vroegmoderne tijd mijns inziens vooral betrekking op de elite en hogere standen. Zij zoeken bewust naar meer substantiële invulling van hun vrije tijd om verveling te verdrijven of deze nuttig te besteden nu er in de Republiek meer tijd over is in Vredestijd. Bovendien hebben zij de mogelijkheid om vrij over hun tijd te kunnen beschikken en deze in te delen. De vrijetijdsbesteding heeft bij de lagere standen namelijk bij gebrek aan regelmatige vaste vrijetijd meestal nog een spontaan en ongeorganiseerd karakter want hangt af van externe factoren zoals het weer of wanneer er door de werkgever een vrije dag gegund wordt. Vrije tijd dient vooral om te ontspannen na het werk. Wel kunnen we voorzichtig aannemen dat er ook bij de lagere standen een behoefte ontstaat naar meer mogelijkheden om de vrijetijd naar eigen inzicht te kunnen besteden in navolging van de elite, die daarin weinig beperkingen kende. De toenemende populariteit van vermaakslectuur over allerlei vormen van recreatie in de vroegmoderne tijd lijkt hierop te wijzen.

Dus hoewel er uit de discourses zowel bij hoge als bij lagere standen een zekere mate van bewustwording van het concept Leisure kan worden waargenomen, is de praktijk waarin deze Leisure daadwerkelijk ook voor lagere standen bereikbaar wordt er nog niet. Pas wanneer arbeiders vaste werktijden en daarmee zelfbeschikking krijgen over de vrije tijd die overblijft naast het werk, kan er bij een bredere laag van de bevolking bewuste 'Leisure' ontstaan. Dit is de Leisure die we in de hedendaagse maatschappij gewoon zijn gaan vinden en waar we recht op denken te hebben; geregelde vrije tijd om uit te gaan, te winkelen of naar de sportclub te gaan. Voor de lagere standen in de vroegmoderne tijd is er nog veel te winnen.

Samenvatting

In deze eindschrijft wordt onderzocht in hoeverre er in de vroegmoderne Republiek al sporen van bewustwording van Leisure zijn en hoe deze zich verhouden tot de moderne betekenis van het concept Leisure. Leisure wordt hier vertaald als vrijetijdsbesteding. Volgens de meeste historici uit de 19^e en 20^e eeuw, waaronder Foucault, is het Leisure pas na de Industriële Revolutie ontstaan, toen de werktijd en daarmee ook de vrije tijd gereguleerd werd. Volgens Burke ontstond er echter al vanaf de middeleeuwen een bewustwording van het *concept* Leisure, alleen zullen we het begrip anders moeten omschrijven om het te vinden. We moeten daarvoor op zoek naar begrippen die tegengesteld zijn aan werk en in de betekenis liggen van het opvullen van tijd waarin niet gewerkt wordt, van tijdverdrijf, van manieren om de verveling te verdrijven of om luiheid te voorkomen. De bewustwording die Burke omschrijft als 'the Invention of Leisure' uit zich in verschillende discoursen die er in de vroegmoderne tijd worden gevoerd over vrije tijd en de besteding ervan. Door equivalenten van Leisure in de ngram viewer als trefwoorden in te voeren vond ik een aantal relevante discoursen over vrijetijdsbesteding die kunnen wijzen op de bewustwording van Leisure zoals Burke deze definieert. Uit dit onderzoek kwamen twee hoofddefinities van Leisure naar voren in de vroegmoderne tijd, namelijk Leisure als 'nuttige vrijetijdsbesteding' en Leisure als 'spontaan tijdverdrijf'. Als we deze definities van Leisure vergelijken met de moderne vorm van Leisure van na de Industriële Revolutie waarin er vaste werktijden en vaste vrije tijd is waarover men zelf kan beschikken, is de moderne vorm van Leisure er in de vroegmoderne Republiek nog voornamelijk voor de hogere standen, die in deze periode steeds meer veel vrije tijd hebben waar zij een invulling aan willen geven. De lagere klassen hebben daarentegen weinig vrije tijd om zelf over te kunnen beschikken. Wel is bij zowel geestelijken als humanisten, bij hogere en lagere klassen, bij mannen en vrouwen een tendens waar te nemen naar een grotere bewustwording van vrije tijd in het streven naar meer mogelijkheden van invulling van deze vrije tijd.

Abstract

This final thesis examines the extent to which there are already signs of awareness of Leisure in the early modern Republic and how they relate to the modern concept of Leisure as we know it today. According to most historians from the 19th and 20th century, including Foucault, Leisure only originated after the Industrial Revolution, when working time and therefore free time was regulated. According to Burke, however, an awareness of the concept of Leisure has been emerging since the Middle Ages, but to find it, we must replace the word Leisure for other words that can describe the concept. We thus need to look for concepts that are contrary to work and are in the sense of filling in time when not working, of pastimes, of ways of dispelling boredom or of avoiding laziness. The awareness that Burke describes as 'the Invention of Leisure' manifests itself in various discourses that are conducted in the early modern era about leisure. By introducing leisure equivalents into the ngram viewer as keywords, I found several relevant discourses about leisure activities that may indicate Leisure's awareness as Burke identifies it. This study revealed two main definitions of Leisure in the early modern era, namely Leisure as 'useful ways to use free time' and Leisure as a 'spontaneous pastime'. If we compare these definitions of Leisure with the modern form of Leisure after the Industrial Revolution, in which most people have fixed working hours and access to fixed leisure time, Leisure in the early modern Republic is mainly reserved for the elites, who have much more free time to fulfill. For the lower classes, there is little free time available. However, there is a tendency among both clergy and humanists, upper and lower classes and, among both men and women to observe a greater awareness of leisure-time in the pursuit of more possibilities of fulfilling their free time.

Bronnen:**Corpus/primaire bronnen:**

- Anoniem. *De Denker*. No. 480. Den 9 Maart, 1772
- Anoniem. *De Hollandsche Spectator* No. 115. Den 1. December, 1732
- Anoniem. "Studentenleven". *De tempel der zanggodinnen*, 1750
- Anoniem. *Almanak voor de beschaafde jeugd*. 1798, p.19
- Anoniem. *De Hollandsche Spectator*. No. 145. Den 16. Maart, 1733.
- Anoniem. *Het nieuw natuerlyk toover-boek, ofte den nieuwen vermeerderden sak der konsten*.1768
- Anoniem. *De Hollandsche Spectator*. No. 145. Den 16. Maart, 1733.
- Beverwijck, J. van, en J. Cats, J. *Schat der gesontheit*.1660
- Brandt, G. *Het leven van Joost van den Vondel* .1932
- Brune, J. de (de Oude) *Proverbia, of, de spreucken van Salomon*. Symon Moulert, Middelburg .1619.
- Cats, J. *Alle de werken. Deel 1*, 1862, p.916
- Cats, J. *Vertoog tot afmaaning van luiheid, en aanpryzyng tot een werkzaam leeven*. Vaderlandsche letteroefeningen, 1791
- Chomel, M. L., et. al. *Huishoudelyk woordboek: Vervattende vele middelen om zyn goed te vermeerderen, en zyne gezondheid te behouden, met verscheiden wisse en beproefde middelen*. 1743
- Deugdlied, J. *De Denker*. Deel 8 (1770-1771) No. 370. Den 29 January, 1770, p. 33.
- Effen, J. van. *De Hollandsche Spectator*. Aflevering 106-150: 31 oktober 1732 - 3 april 1733 No. 116. Den 5. December, 1732
- Effen, J. van. *De Hollandsche Spectator*. Aflevering 106-150: 31 oktober 1732 - 3 april 1733 No. 147. Den 23. Maart, 1733
- Houbraken, A. *Stichtelyke zinnebeelden. Gepast op deugden en ondeugden, in LVII tafereelen vertoont*.1723
- Pels, A. *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy*.1765
- Pistorius, Th. *Korte en zakelijke beschrijvinge van de Colonie van Suriname*.1763
- Smeerbol, J. *Bruylofts-kost, bestaande in verscheyden zedighe en boertighe echts-gezangen, drink-liedjens, raadsele, rondeelen, lever-rijmpjens, en andere snakerijtjens, voor d'Aemsteldamsche jeughd opgeschafte*. Amsterdam, 1650
- Vondel, J. van den. *Inwydinge van 't stadthuis t' Amsterdam*, 1982.
- Zuylen, B. van. *Brieven van Belle van Zuylen-madame de Charrière (1740-1805) aan Constant d'Hermenches, James Boswell, Benjamin Constant en anderen*. 1760-1805, p.158

Secundaire bronnen:

- Burke, P. "Viewpoint: The Invention of Leisure in Early Modern Europe". Past and Present, vol. 146, nr. 1, 1995, p.1-7
- Egmond, T. van. *Verheffing en vermaak. Over vrije tijd.* Het alledaagse leven 24, 2009, p.746-775
- Foucault, M. *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines.* 1966. "The Order of Things." trans. Sheridan, A, London, 1970 , p xxii
- Gemert, L. van. "'Onwederstanelyken drang": het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland, 1995.
- Grazia, S. de. *Of Time, Work and Leisure.* New York, 1964, p.8
- Groenendijk, L. en B. Roberts. *Losbandige jeugd. Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.* Hilversum, Verloren B.V, 2004, p.15-17
- Henderson, K.A. *A Leisure of one's own: a feminist perspective on women's leisure.* Stage College. PA Ventur, p.19
- <https://historiek.net/anna-maria-van-schurman-vrouw-universiteit/67986/>
- <https://www.literatuurgeschiedenis.org/schrijvers/anna-visscher>
- Huizinga, J. *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur.* Haarlem, 1938, p.13
- Kloek, J.J. 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw'. 1994, p.179
- Knulst. W. *Excursie door de geschiedenis van vermaak en amusement.* 1987, p. 1-13
- Mommaas, H., et al. *De Vrijetijdsindustrie in Stad En Land : Een Studie Naar de Markt van Belevissen.* 2000, p.22
- Net, J. van der. *Aan de Europese Natie.* p.174-175 en p.183-184
- Poel, H.J.J. van der. *De modularisering van het dagelijkse leven: vrijetijd in structuur-theoretisch perspectief.* Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant, Amsterdam: Thesis, 1993. 256 p.
- Roberts, B. *Seks, drugs en rock 'n roll in de Gouden Eeuw.* Amsterdam University Press, 2014. p.24
- Salman, J. *Een handdruk van de tijd. De almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden 1500-1700.* 1993, p.74-80
- Salman, J. "Van sodanige Almanacken, die gevult zijn met ergerlijke bijvoegselen en oncuyse en onstigtelijke grillen". Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken, Vol. 10, 1993
- Schama, S. *Overvloed en onbehagen, De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw.* Amsterdam, Contact, 1998
- Schenkeveld -van der Dussen, M.A. *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt.* 1ste editie, Utrecht, Bijleveld, 1994, p.39
- Thomas, K.V. "Work and Leisure in Pre-Industrial Society", Past and Present, no. 29, 1964, p. 50-62 en p.63-66.

-Linders-Rooijendijk, M.F.A en P.J.M Martens. *Van ontspanning en inspanning: aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd*. Red. K.P.C. de Leeuw, Aangeboden aan Prof. H.F.J.M. van den Eerenbeemt bij zijn afscheid als hoogleraar aan de K.U. Brabant, Tilburg: Gianotten, 1995.

Online woordenboeken en naslagwerken:

Woordenboek der Nederlandse taal (WNT):

<https://ivdnt.org/woordenboeken/zoeken-in-woordenboeken/?w=tijdverdrijf>

<https://ivdnt.org/woordenboeken/zoeken-in-woordenboeken/?w=vermaak>

Oxford Dictionary:

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/leisure?q=leisure>

Van Dale:

<https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/engels-nederlands/vertaling/leisure#.YGDrd8zbGg>

Synoniemen.net:

Synoniemen.net.<https://synoniemen.net/grafisch.php?zoekterm=vermaak>

DBNL:

https://www.dbnl.org/tekst/vrie085dich01_01/vrie085dich01_01_0001.php

Ngram viewer:

<https://www.dbnl.org/ngram-viewer/>

Bijlage 1:

Woordenboek der Nederlandsche Taal: betekenissen van vermaak

VERMAAK

Woordsoort: znw.o.)

Modern lemma: vermaak

znw. onz., mv. *vermaken*. Verbaalabstractum uit *vermaken*. *Mnl. vermaec.*

-I. In aansluiting bij *vermaken*, 9, 21 en 22).

+☐1. In de thans grootendeels verouderde toep.: aangenaam gevoel, ervaring van welbehagen, genoegen (bep. zonder de gedachte aan amusement die in de bet. 2) op den voorgrond treedt).

+☐2. In de thans prominente verbijzondering van de gedachte uit de bet. 1): amusement, zoowel in den zin 'vroolijkheid, plezier om grappige personen, zaken, gebeurtenissen', als in den moeilijk daarvan te scheiden zin 'tijdverdrijf, ontspanning, divertissement in sport, spel, lectuur' e.d.

-II. In aansluiting bij *vermaken*, 8 en 20).

☐3. Lichamelijke verkwikking door rust of voeding.

-III. In aansluiting bij *vermaken*, 13).

☐4. (In Vl. en Zeel.) Omheining, afsluiting.

☐5. (Vl.) Slot, grendel.

-IV. (Wsch.) In aansluiting bij *vermaken*, 10).

☐6. Overmaking, betaling (van een geldsom). Zie echter ook *Mnl. W.*

-V. In aansluiting bij *vermaken*, 5).

☐7. Herstelling.

-VI. In aansluiting bij *vermaken*, 4, a).

☐8. (Zeel.) Bestuurswisseling.

☐Kopp. — VERMAAKSHALVE, ter amusement.

☐Samenst. — VERMAAKDIEREN, schimpend ter aand. Van publieke vrouwen.

☐VERMAAKGENOOT, deelgenoot in het amusement.

☐VERMAAKGEVECHT, schijngevecht.

☐VERMAAKGILDE, gilde met amusement als hoofddoelstelling.

☐VERMAAKLANDOUW, aangename plaats, lustoord.

☐VERMAAKNEMING, amusement(sactiviteit).

☐VERMAAKPARTIJ, tot amusement, verstrooiing, ontspanning e.d. strekkende bijeenkomst; feest(je).

☐VERMAAKPERS, (Vl.) dwarsstuk van een omheining.

☐VERMAAKPLAATS, lusthof, lustoord.

☐VERMAAKSCHEPPING, amusement, tijdverdrijf.

☐VERMAAKSPEL, tot amusement strekkend spel. In de eerste aanh. m. betr. t. tooneelspelen, in de tweede m. betr. t. spelen te paard.

☐VERMAAKVELD, terrein met openbare vermakelijkheden. In de aanh. metaf.

☐VERMAAKWOONST, vacantieverblijf.

☐VERMAAKZUCHT, (overdreven) hang naar verstrooiing, tijdverdrijf, amusement.

Bijlage 2

Inhoudsopgave *Bruylofts-kost*.

Bestaande in verscheyden zedighe en boertighe echts-gezangen, drink-liedjens, raadselen, rondeelen, lever-rijmpjens, en andere snakerijtjens, voor d'Aemsteldamsche jeughd opgeschaft

Aan de Snaken.

Rondeel.

Qvikken, Aan de Genooden, op den tweeden Avond.

Aan de maagden.

Vryers eygenschap.

Leever.

Huwlix Googgeltas, voor J.J.K. en G.S. In AEmsteldam, den V. van Louwmaand, 1644, Geopent.

Aan de maagden.

Bootsmans-grutten. Voor R.P.P. en J.B. In AEmsteldam, den VIII. Van Bloey-Maand, opgeschaft.

Kermis, Toon: Naardien uw Goddelikheid.

Kusjes.

Drinck-lied.

Huw'lix voor-spook.

Wil en wensch.

Zvvr en zoet.

Trovw-kvs.

't Wonderlik waiwerk.

Minnetrek.

't Ovwe devnjte, voor S.H. en H.H. In Aemsteldam ghezonghen.

Jeugts-vreugd:

Drinck-lied.

Na 't enten vrucht. Na druk genucht.

Minne-zvgten.

Venvs en 'er stoet.

Raad en daad.

Venus vangst.

Aan een Plaat-Drukster.

Vincke-zang.

Huwlix-strik.

Bruids-lonken.

Minne-zucht.

Huwlix Kracht. Voor A.H. en H.M. In Amsteldam vertoont.

Minne-vlam.

Vryers wet.

Droom.

Zy qvetst en heeld.

Gemeene drvkkery. Aan I.B. en A.B.

Hvwlix toorts. Voor I.G. en R.V.Z. In Amsteldam ontsteeken.

Dwaal-ziekte. 't Is al geen gouwt dat 'er blinckt.

Willige dwang. Hy leeft niet zonder haar.

Aan de brvid. Vit twee bestaat de vreugd.

Geen vreugd sonder hem.

Droom.

't Zoetse zoet.

Bruids bloosjes.

Echts-vreugd.

Zinnebeelden. Aan d' Heer Mr. S.S. Uit water brandt.

Zy buygt en breekt niet.

Gants geen profijt en 't leven quijt:

Drinck-lied.

d'Ervaren artz.

Bruylofts-vermaeck. Op de Hoogtijd van C.A. en T.P. In Amsteldam, den 11 van Loumaent, 1645, uytgesproken.

Bruyts bloosjes.

Speelgenoods-vrevgde.

't Grootte Kloosters Vreugd.

't Zoetste zoet.

Gezelschap-lied.

Klare oogjes.

Minne-Vlam, En levens stam.

Aen de Gespeeltjes. By 't Lieff dient geen belet.

't Vrovwe kleet.

Aen de Speelnoodjes.

Drink-liedt.

't Allersterckste. Esd. lib. 3. cap. 4.

Gemeene vreughd.

Bruylofts-lied.

Geboorte-groet, aen Juffrou S.